

Міністерство освіти і науки України
Національний університет «Острозька академія»
Навчально-науковий інститут міжнародних відносин та національної безпеки
Кафедра історії ім. проф. М.П.Ковальського

Кваліфікаційна робота

на здобуття освітнього ступеня магістра

на тему:

««Неруські» військові формування на території Київської держави в кінці IX - XI ст.»

Виконав:

студент 2 курсу, групи ЗМІ-21
спеціальності 032 Історія та археологія
освітньо-професійної програми
«Історія та археологія»

Рудь Андрій Віталійович

Керівник - доктор історичних наук,
професор Смирнов Андрій Іванович

Рецензент - _____

Робота допущена до захисту
(протокол № ___ засідання кафедри історії від _____ 2023 року

Завідувач кафедри історії
ім. проф. М.П. Ковальського: _____ Микола БЛИЗНЯК

Острог, 2023

Зміст

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. ІНОЗЕМНІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ НА РУСІ ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА.....	9
РОЗДІЛ II. УЧАСТЬ ІНОЗЕМНИХ ВІЙСЬКОВИХ ФОРМУВАНЬ У БОРОТЬБИ СИНІВ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА ЗА ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКИЙ ПРЕСТОЛ.....	34
РОЗДІЛ III. ІНОЗЕМНІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ НА РУСІ ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО.....	57
ВИСНОВКИ.....	75
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	77
ДОДАТКИ	

ВСТУП

Тема вивчення історії Давньоруської держави залишається актуальною і до сьогоднішнього дня. Напевно не має такої тематики з історії Русі, яка б не викликала суперечок серед науковців. Саме такою є проблема війська і військової справи в зовнішній політиці Давньоруської держави. Військова справа того часу, була тісно поєднана і являлась невід'ємною складовою зовнішньої політики особливо. Складовою частиною війська і зовнішньої політики була участь іноземних військових формувань у князівському війську часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Серед істориків виникає цілий ряд питань: за яких умов ці іноземці потрапили до війська, ким вони були і чи були вони найманцями, чи представляли підкорені народи. Ці питання до сьогоднішнього дня викликають гострі дискусії серед вчених.

Досить складним залишається питання про участь у князівському війську норманів. Позаяк, часто саме вони і складали його кістяк. Загалом норманське питання по сьогоднішній день залишається актуальним, особливо на фоні нових археологічних, антропологічних і генетичних досліджень, які дають можливість по новому поглянути на норманське питання і відійти від «класичної норманської теорії» і сформулювати нову, яка не обумовлена політичними чинниками, а це в свою чергу породжує тільки більше суперечностей між вченими.

Актуальність цього дослідження полягає і в тому, що обрана тема об'єднує в собі як історію військової справи, так і історію військово-політичних відносин. Окрім того вона заснована на різних за походженням джерелах, як письмових так і на речових і ґрунтується на різногалузевих дослідженнях з археології, антропології, генетики. Окрім того, актуальність теми зумовлена і постійним зростанням інтересу у сучасному суспільстві до історії військової справи.

Мета даної роботи полягає у всебічному вивченню історії іноземних

військових формувань за часів Володимира та Ярослава Мудрого.

Для досягнення **мети** були поставлені наступні завдання:

- дослідити умови та причини за якими іноземці доєднувались до дружин руських князів.
- вивчити норманське питання в давньоруському війську,
- дослідити норманський вплив на військову справу Давньоруської держави.
- з'ясувати впливи кочівників на князівську дружину;
- проаналізувати вплив інших народів, які долучались до князівського війська на військову справу у Давньоруській державі.

Об'єктом дослідження є Давньоруська держава часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Предметом дослідження – іноземні військові формування у війську в окреслений історичний період.

Хронологічні рамки: Хронологічні рамки роботи співпадають розквітом доби вікінгів в Європі кінець X і до середини XI Нижня межа зумовлена часом смерті князя Святослава Ігоровича у 972 р.

Верхня межа дослідження 1054 р. , коли помер Ярослав Володимирович з цим фактично завершується доба вікінгів на території Давньоруської держави.

Територіальні рамки роботи охоплюють землі Давньоруської держави у IX-XI ст., держава Володимира Великого та Ярослава Мудрого, а також території куди здійснювали походи руські князі, а також території з якими вели торгівлю і дипломатичні стосунки: Візантійська імперія, країни Скандинавії, Данія, Ісландія, Священна Римська імперія, королівство Франція, Угрощина, територія півострова Крим, Таманський півострів, Кавказ, Північний Урал, Балтика, територія польського королівства. В географічні межі роботи потрібно включити території з якими вели торгівлю і куди відправлялись послы руських князів це

Методологічна основа роботи заснована на принципах об'єктивності, історизму, діалектичного підходу; використанні таких загальнонаукових методів, як аналіз, синтез та системний підхід; загальноісторичних методів, таких як порівняльно-історичний, ретроспективний та проблемно-хронологічний, застосуванні синтезу як дослідницького прийому як зовнішня, так і внутрішня джерелознавча критика.

Джерельна база. Джерела з даної проблематики можна розділити на давньоруські, західноєвропейські, скандинавські та візантійські. Головним джерелом давньоруського походження є «Повість минулих літ» за Іпатіївським літописним списком, допоміжним джерелом для всіх розділів є Никонівський літопис.

Важливу роль у вивченні проблеми відіграють скандинавські саги, зокрема «Сага про Олофа Трюгвасона», в якій міститься інформація про перебування на службі у конунга Вальдемара (Володимир Святославович). До джерел скандинавського походження відносяться відома «Еймундова Сага», яка дійшла до нас із «Книги с плаского острова» та «Сага про Інгвара Мандрівника». Перша являється одним із джерел, яке описує перебування норманів на службі у Ярослава Мудрого. Окрім того вона являється мало не єдиним іноземним джерелом, яке переповідає події міжусобної боротьби синів Володимира Великого.

Важливе місце займають джерела візантійського походження, особливо слід виділити працю ромейського історика, філософа, географа «Хронограф» Михаїла Псла.

Щодо Західноєвропейських джерел – це перш за все «Хроніка» Саксонського єпископа Тітмара Мерзебурзького який є сучасником подій. Праця саксонського хроніста є надзвичайно важлива, адже він єдиний хто був безпосереднім свідком і праця якого змогла дійти до сьогоднішніх днів. Також можна згадати обширну компіляцію творів «Саксонський аналіст», а також польська хроніка Галла Аноніма.

Одним із найважливіших джерел для вивчення цього часу є

археологічні матеріали, отримані під час дослідження: Києва, Чернігова, Новгород, Ладоги та інших давньоруських міст. Особливо слід виділити археологічні комплекси: Шестовицький та Гньоздовський, які являються одними із найбільших скандинавських могильників у Європі.

Матеріали, які були отримані під час досліджень важливі перш за все для вивчення перебування норманів на території Давньоруської держави. Основна частка археологічних решток є скандинавські старожитності або їх наслідування.

Перш за все, важливі артефакти, які відносяться до військової справи, а саме: зброя, амулети, обладунки. Так, наприклад до таких матеріалів відносяться скрамосакси – коротка рубаюча зброя до 72 см., назва походить скоріше за все від німецьких племен саксів, використовувалися не тільки в бою але й були символом знатних людей. Перш за все – це зброя норманів. На території Русі саме скрамосаксів відомо 12 із Ладоги, Новгород, Шестовиці, Гньоздова, Київ. Перші 10 скрамосаксів було віднайдено відомим археологом А. Кірпічниковим.

Історіографія проблеми. Історіографію по даній тематиці можна розділити на вітчизняну, російськомовну і іноземну, а також розділити по століттях: XIX, XX, XXI. Починаючи з XIX ст. ведуться активні дослідження історії Давньоруської держави, в тому числі і вивчення військової справи. Дослідження велись таким російськими істориками: М. Карамзін, С. Соловйов, В. Ключевський, М. Погодін. Серед вітчизняних істориків слід виділити: М. Маркевич та головного опонента М. Погодіна українського історика XIX ст. М. Костомарова.

В цей час особливо варто відзначити М. Грушевського, який одним із перших торкнувся дослідження історії України від найдавніших часів і, зокрема, обґрунтував прямий зв'язок між Давньоруською державою і українською історією в своїй багатотомній праці «Історія Руси-України».

На зламі століть працювали такі відомі російські вчені: О. Шахматов, який досліджував історію Давньоруської держави, в тому числі і питання

військової справи. Питання відносин Русі зі Скандинавією досліджувала О. Ридзевська. Слід відмітити в цей час Військового історика Є. Разін.

В першій половині ХХ ст. вів свою активну діяльність вітчизняні вчені такі як: Д. Полонська-Василенко, яка займалась розробкою різних напрямлень, зокрема досліджувала і історію Давньоруської держави. В цей самий час І. Крип'якевич підготував історію українського війська часів княжої доби, яка побачила світ у виданні Івана Тиктора «Історія Українського війська».

В другій половині ХХ ст. давньоруською проблематикою займалися такі російські-радянські історики як, Б. Рибаків, Д. Ліхачов Є. Рябинин Р. Мавродіна. Г. Лебедев. Є. Мельнікова. А. Кірпічников, Б. Греков та ін.

Серед українських істориків слід виділити дослідження вітчизняного історика М. Котляра, В. Рички П. Толочка. Особливо слід виділити діяльність українського історика в еміграції О. Субтельного. Який об'єктивно досліджував історію України в часи радянської окупації.

Із сучасних вітчизняних істориків слід виділити: Л. Войтович, О. Головка, а також археологів В. Скороход. В. Івакіна, слід згадати російських вчених С. Міхеєва, О. Фетісова, Т. Джексон та ін. Серед іноземних дослідників, в першу чергу варто виокремити історика і дослідника зброї Е. Оукшота, ісландського спеціаліста по сагах доктора С. Бльондола та працю Томаса Нунена «The Nature of Medieval Russian-Estonian Relations, 850 – 1015».

Слід зауважити, що більшість досліджень проведенні загалом по всій військовій справі даного періоду, і лише окремі вчені виділяють певні аспекти які присвячені норманами, добі вікінгам чи то кочівникам тощо.

Структура роботи. Пропоноване дослідження складається зі вступу, в якому з'ясовуються актуальність теми, хронологічні та територіальні рамки а також джерельної бази та історіографії, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Перший розділ присвячений іноземним військовим формуванням в часи приходу до влади та правління

Володимира Великого. Другий розділ присвячений подіям міжкнязівської боротьби за великокиївський престол після смерті Володимира Великого та ролі іноземних формувань у міжусобицях. Третій розділ розкриває питання діяльності іноземних формувань у часи дуумвірату на Русі, спільному правлінню Ярослава Мудрого і Мстислава Тмутараканського до 1036 р., та після 1036 р. аж до смерті Ярослава Мудрого в 1054 р.

РОЗДІЛ I. ІНОЗЕМНІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ НА РУСІ ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА

Протягом всієї історії Давньоруської держави, в неї були найрізноманітніші військово-політичні союзники, а військо руських князів складалося із найрізноманітніших етносів і народів, хоча більшість, становили слов'яни. У якості союзників або найманців часто виступали кочівники, підкорені племена/народи, як то фіно-угри чи балти, але особливе місце посідали нормани, через яких в історичних колах точаться суперечки не одне десятиліття.

Норманами (північні люди) в Західній Європі називали вихідців із Скандинавського півострова, а також Данії, які здійснювали морські походи з кінця VIII і до середини XI ст. Внаслідок цих походів ними були створені власні держави на території Англії та на півночі Франції. Відома широкому загалу інша назва норманів – «вікінги», в скандинавських хроніках їх характеризовано як соціальне явище, коли бонди – вільні люди, були змушені покидати рідну землю в пошуках кращої долі. У Візантії зустрічається інший термін «варанги» – найманці північного походження.¹

Нормани або ж вікінги на території давньої Русі відомі перш за все, як «варяги». Слід зазначити, що слово «варяг» скоріш за все збиральне позначення скандинавських народів. Ряд дослідників зближують варягів зі скандинавськими вікінгами. Уваги потребує той факт, що переважну більшість разів, коли літописець згадує про «варягів», він говорить про їх в контексті найманого війська, яке має скандинавське походження.²

Ще від ранніх часів встановлення Руської держави в літописах згадуються «варяги-нормани». Це, зокрема, і літописне вигнання варягів у 862 р. ільменськими словенами, кривичами, мерю та весю, з яких вони збирали данину із 859 р. Пізніше, в тому ж 862 р. відбувається славнозвісний епізод

¹ Kendrick. T A History of the Vikings, Courier Dover Publications, 2004, p.7

² Ibidem. P. 7

покликання для правління трьох братів варягів Рюрика, Синеуса і Трувора, у зв'язку із чим частина вчених ведуть початок Давньоруської держави. Дехто з істориків ставить під питання існування останніх двох, приводячи в докази як лінгвістичні так археологічні дослідження. Так, стверджується, що Синеус не міг правити в Білоозері із 862 по 864 р., адже археологічно його не існувало.

Відомий радянський і російський історик Д. Ліхачьов висував ідею, що за задумом літописця Рюрик, Синеус і Трувор мали стати «містичними пращурами», як це було в Києві із Києм, Щеком, Хоривом та сестрою їхньою Либідь. Щодо персони Рюрика ряд вчених пов'язують його, із Данським конунгом Рориком Ютландським.³

Від часу появи Давньоруської держави нормани понад 150 років наймалися на службу до конунгів Градаріки – скандинавська назва Русі, яка відома із скандинавських саг, ще із часів середньовіччя. Найімовірніше слово Градаріка можна перекласти, як «країна міст». А важливим центром найму варягів буде місто Гольмград або давньоруський Новгород. Гольмград із скандинавських мов, перекладалося як «місто, яке оточене островами», що скоріше за все пов'язано із озером Ільмень. Саме Гольмград певний час вважався центром держави виходячи із текстів саг, саме до конунгів Гольмграда наймалися нормани. Щодо міста Києва, яке за часів князя Олега стає серцем Русі, то у ряді саг зустрічається назва Кенунград, що може означати «місто човнів» таку назву пов'язують із активною торгівлею. Справді, центральне місце торгового шляху із «Варяг у греки» займає саме Київ. Ряд істориків пов'язують втрату значення міста, як князівського центру саме із подальшим занепадом торгового шляху.

Беззаперечним фактом залишається те, що у формуванні Давньоруської держави ледь не провідну роль відіграли ті самі варяги. Про це свідчать, як письмові джерела, включно із літописцем, так і сучасні археологічні та

³ Ліхачев Д.С. Новгород Великий: Очерк истории культуры Новгорода XI—XVII вв. Ленинград. Госполитиздат, 1945. С. 37

лінгвістичні дослідження. Величезний масив інформації несуть саме археологічні матеріали, які накопичились більш, ніж як за 100-150 років досліджень Києва, Чернігова, Новгород, Ладоги, а також неперевершених і унікальних археологічних комплексів: Шестовиця, Гньоздово. Відомим фактом залишається, що всі перші руські князі до Святослава носили імена скандинавського походження.

Лінгвіст О. Мельникова зазначала, що у 911 р. із 15 послів, Давньоруської держави до Візантії, 2 носили імена фінського походження, решта – скандинавського.⁴

Скандинави, були у війську від перших днів існування Давньоруської держави. На першому етапі державності вони склали кістяк армії. Так, наприклад, дружина князя Олега фактично повністю складалась із скандинавів. Етнічно – це були вихідці із Швеції, Данії і Норвегії. В пізніший час з'являються факти про перебування на службі у руських князів ісландців. Окрім того, нормани збагатили військо мистецтво, принісши із собою нову тактику війни, зброю та військові традиції.

Основа армії варягів становила піхота. Під час битв найчастіше використовували тактику бою, яка отримала назву «лава». Вони формували шеренги з 5 і більше рядів і склали так звану «стіну щитів». Така тактика ведення бою використовувалась на Русі ще на початку XI ст. Основним шикуванням кінноти була так звана «свиня» або побудова клином. Стверджується, що таке шикування створив сам Одін. З археологічних матеріалів відомо, що наймасовішою зброєю ближнього бою норманів були списи та бойові сокири.

Достеменно відомо із «Повісті Времених літ», що першим, хто звернувся за військовою допомогою до варягів, в якості найманців, був князь Ігор, який після невдалого походу на Візантію у 941 р., для організації нового походу «...посилає по варяги за море...». До речі, слід зауважити, що при описі

⁴ Melnikova E. A. The Cultural Assimilation of the Varangians in Eastern Europe from the Point of View of Language and Literacy in Runica Germ. Mediavalia (heiz./n.) Rga-e 37, 2003. p. 457

походу 944 р. літописець вперше розділяє варягів і Русь: «...Ігор зібрав багато воїв: варяги, і русь, і поляни, і словіни, і кривичі, і печенігів найняв...»⁵/

Починаючи з Володимира Святославовича на Русі почали активно використовувати варязьких найманців під час міжусобних воїн. Про це згадується як у літописі, так і у скандинавських сагах. Так, на службі у князя Володимира був навіть майбутній король Норвегії легендарний Олаф Трюгве, а при дворі Ярослава Мудрого певний час жив Магнус Добрий майбутній король Данії, молодший брат дружини великого князя Інгігерди.

Після смерті Святослава Ігоровича у 972 р. ситуація між братами стає все складнішою і складнішою, а приводом до міжусобної боротьби між Святославовичами стає смерть сина воєводи Ярополка, Свенельдича Люта. Ярополк разом із своїм воєводою Свенельдом виступає проти свого брата, древлянського князя Олега, який під час битви випадково падає з моста і помирає. Саме такий сюжет подає нам літописець. Окрему увагу тут заслуговує постать воєводи Свенельда, який за походженням був скандинавом, найімовірніше із Швеції. Припускають, що при Свенельдові була певна кількість дружини саме скандинавського походження. З цього можемо зробити висновок, що не лише Володимир користувався послугами скандинавських найманців.

Дізнавшись про смерть свого брата Володимир вирушає найімовірніше до Швеції, де й набирає найману дружину. Літописець так повідомляє про ці події: «...Володимир, почувши в Новгороді, що Ярополк убив Олега, дуже злякався і втік за море, а Ярополк посадив посадника свого в Новгороді і став один володіти Руссю....».⁶

Літопис повідомляє що Володимир повертається із варягами до Новгорода у 980 р., найімовірніше наймана дружина князя складалась із шведів, норвежців і данців. Існують і інші дати повернення Володимира, а саме 978 р., відповідно до яких Володимир займає Київ у 980 р., як і в літописі.

⁵ Літопис Руський Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп.ред. О.Є. Мишанич. Київ. Дніпро,1989. с. 25

⁶ Там само. С. 45

Перший раз коли майбутній князь, зміг застосувати варязьку дружину – це конфлікт із полоцьким князем Рогволодом, через відмову його дочки Рогнеди одружитися з Володимиром. Слід зауважити, що за походженням Рогволод скоріше за все теж був скандинавом, то ймовірно і у війську полоцького князя могла служити дружина із Скандинавії. Також відомо, що у поході Володимира на Рогволода приймали учать словени, чудь і кривичі.

Після розгрому Полоцька Володимир вирушає в похід на Київ, в якому в той час знаходився Ярополк. З літопису відомо: *« І прийшов Володимир на Київ із військом великим, І не зміг Ярополк йому опір вчинити, І сховався Ярополк у Києві Із людьми своїми і з воєводою Блудом.»*⁷ Літописець подає відомості про те, що Володимир зміг домовитися із воєводою Блудом, щоб той зміг виманити Ярополка із міста, після чого Ярополк відправляється до міста Родні, що на Росі. Де після обману Блудом вирушає до свого брата Володимира де його вбивають Варяги: *«І прийшов Ярополк до Володимира, І як тільки ввійшов у двері, і два варяги підняли його мечами під пазуху, Блуд же зачинив двері і не дав за ним ввійти своїм. І так був убитий Ярополк.»*⁸ Найімовірніше ось цим сюжетом літописець намагався показати на скільки важливу роль зіграли варяги під час боротьби за владу між синами Святослава Ігоревича.

В цей самий час про перебування норманів на Русі ми дізнаємося із скандинавських саг, а саме із «Саги про Олафа сина Трюгтве». Відомо, що Олаф народився у 963 році, а на територію Русі згідно саги він потрапив у 9 річному віці, виходячи з цього, припускаємо, що той опиняється на Русі у 972 р. Сага також згадує й інших норманів, які знаходяться на службі у «конуга Гольмграда» (Володимира Святославовича). Так, там міститься сюжет який розповідає, що на шляху із Швеції до Градаріки Олаф потрапляє в полон в Ейстландії, звідки він був викуплений дядьком, Сігурдом Ейріксоном,

⁷ Літопис Руський... С.46

⁸ Там само. С.46

братом матері Астрід.⁹ Сігурд перебував у Ейстландії, як збирач данини за наказом Володимира. Навколо цього сюжету вже тривалий час йдуть історіографічні дискусії.

Відомий американський спеціаліст з ранньої історії Русі Т. Нунен, визначив час перебування Сігурда на службі у Володимира 970-977 р. тобто від моменту коли його батько Святослав посадив на правління до Новгороду, і аж до моменту вигнання його братом Ярополком. Т. Нунен зауважує, що естська чудь не була підвладна Русі із 850 р. по 1015 р. і відповідно Сігурд не міг збирати данину. На думку вченого, Володимир не приймав би спроб підкорити собі чудь, адже князь новгородський сконцентрував всю увагу на боротьбі із братами, за київський престол. Виходячи із цього найвірогідніше, перебування Сігурда в Ейстландії була спробою набрати війська для Володимира, які б змогли допомогти перемогти братів.¹⁰

Що ж до Олафа, то він у дванадцятирічному віці поступає на службу до Володимира. Не дивлячись на досить юний вік, це повністю реально згідно з традицією скандинавських саг. В сазі досить скупі повідомляється, про те чим саме займався Олаф на службі у Володимира, зате достеменно відомо про етнічний склад дружини, яка під час походів Олафа поповнювалась: норвежцями, данцями, гаутонами і склавами. Із «Драпи про Олафа Трюгвасоні» відомо що Володимир надає Олафу титул хевдінга.¹¹

Потрібно відмітити різницю між титулами «хевдінг» і «конунг», якщо конунга вибирали лише на час війни то хевдінг виконував свої функції весь час. Сага розповідає також про великий авторитет який мав Олаф у Володимира і про те що він неодноразово відправлявся на захист держави. Скоріш за все Олаф приймав участь у поході на Рогволода до Полоцька, а також проти Ярополка до Києва. Виходячи із наявної інформації можна

⁹ Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. Том V: Древнескандинавские источники. Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова; Сост., пер. и коммент. А. В. Назаренко Москва. Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. С.107

¹⁰ Noonan, T. The Nature of Medieval Russian-Estonian Relations, 850—1015 Baltic History. Columbus; Ohio, 1972. P.13

¹¹ Древняя Русь в свете... Том V. С.107

стверджувати, що під час війни Володимира проти Ярополка, у війську першого були нормани: данці, норвежці і шведи, фіно-угорська чудь, слов'яни: ільменські словени, кривичі, а також окремі представники балтських племен.

Що ж до війська Ярополка, відомо, що у його війську були наймані печеніги, які представляли із себе об'єднання племен, яке поєднувало в собі кочівників тюрків з сарматськими племенами та фіно-уграми. Батьківщина печенігів найімовірніше була територія між Аральським морем і річкою Сир-Дар'я, що в Середній Азії. На початку IX ст. Печеніги були розбиті торками після чого вони переселяються на Волгу. В кінці IX ст. печенігів розбивають огузи із хозарами, і як наслідок ті мігрують в Північне Причорномор'я і стають сусідами на той час тільки сформованій Давньоруській держави.¹²

Існувало 8 орд або колін печенігів. Одна половина так званих «тюркських печенігів» кочувала між Дунаєм і Дніпром і час від часу перебували у союзницьких відносинах. Друга половина або «хозарські печеніги» кочували між Дніпром і Доном і були складовою Хозарського каганату, як і алани, гузи, болгари та інші. Кожна з 8 орд печенігів поділялась на менші частини – улуси яких було 40. Всього у 8 ордах було близько 320 улусів.¹³

Печеніги досягли високого родоплемінного розвитку. Для них була характерна військова демократія, кожне плем'я очолював князь-вождь. В свою чергу він управляв із радістю старійшин до якої входили найдосвідченіші та найповажніші представники племені. Під час вирішення важливих питань, таких як війни та миру або військового союзу скликались загальні збори всього племені.

В Північному Причорномор'ї, печеніги стають потужною силою, посередниками в торгівлі між Сходом і Заходом. Вони вели активну торгівлю із Херсонесом Таврійським, для яких вони стануть гарантами безпеки торговельних шляхів. Слід наголосити про важливість стосунків печенігів із

¹² Бартольд В.В. «Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов Москва Изд-во восточной лит-ры, 1968. С.57

¹³ Карлагов В.В. Народ богатырь военное издательство Москва Министерства СССР 1971 С.37

Візантійською імперією. Константин Багрянородний так писав про важливість союзу із печенігами: «...Коли цар Ромейський живе в мирі з печенігами, то ні Русь, ні торки не можуть здійснювати ворожих нападів на Ромейську державу; не можуть вони вимагати від ромеїв і надзвичайно великих грошей та речей на виплату за мир, боячись сили, яку цар за допомогою цього народу може протиставити їм на випадок їх походу на ромеїв. А печеніги, пов'язані дружбою з імператором і спонукувані його посланнями і подарунками, легко можуть нападати на землі русів та турків, брати у рабство їх жінок і дітей та спустошувати їх землі... Руси не можуть навіть виступати у закордонні походи, якщо не живуть у мирі з печенігами, оскільки останні під час їх відсутності можуть самі робити набіги, знищувати і псувати їх майно...».¹⁴ Візантіїці не одноразово використовували печенігів проти Руських князів, зокрема проти князя Святослава у 872 р., від рук яких великий князь і загинув.

У печенігів, як у всіх кочових народів практично вся армія складалася із кінноти, що було зумовлено їхнім способом життя. Основною їхньою зброєю був лук, яким вони бездоганно володіли. Окрім того печеніги використовували металеві списи і ударні та двосторонні мечі. У комплексі переважала рубляча зброя та допоміжні списи, сокири-кистені. Після довгих десятиліть вдосконалення зброї, в кінці X ст. з'являється слабо вигнута шабля, яка стане основною зброєю східноєвропейських кочівників.

Тактика печенігів базувалась на використанні лука, шаблі й коня та визначалась нападами та відступами під час набігів. Використовували момент неочікуваності, зокрема коли військо руських князів знаходилось у походах. Вживаними були блискавичні удари в глибокий тил противника, а також намагались уникати прямої конфронтації із князівською дружиною. Печеніги широко використовували тактику ударів з фронту флангів в тил та хибних відступів із поля боя. Бій розпочинали із обстрілу стрілами потім намагались нанести удари списами і вклинитись у ряди противника, якщо це

¹⁴ Древняя Русь в свете...Т. II. С.137

в них не виходило, а супротивник демонстрував стійкість – відступали і намагались заманити противника в засідку. Проте дуже часто печенізька кіннота нічого не могла вдіяти проти руської дружини, яка використовувала стіну щитів, яка підкріплювалась кавалерією з флангів не даючи зайти в тил. Тому печеніги намагались уникати прямих зіткнень. Дуже часто печеніги використовували тактику зв'язаних між собою возів, які були поставлені по колу в декілька рядів, в різних місцях печеніги залишали проходи між возами, які вели до центру кола – це здійснювалось з метою розпорошити сили ворога.¹⁵

Перша писемна згадка про зіткнення печенігів із Давньоруською державою відноситься до 915 р. за правління князя Ігоря, тоді кочівники не представляли великої загрози для Русі і були переможені в результаті чого було укладено мир, а печеніги були змушені перекочувати до Дунаю.¹⁶

Достеменно відомо, що у 944 р. князь Ігор використовував печенігів у якості найманців у поході проти Візантійської імперії.¹⁷ Арабський географ і історик Ібн Хакуаль наприкінці X ст. писав: «...Вони вістря і сила Русів...».¹⁸

У 978 р. Ярополк вів війни із печенігами в результаті чого обклав їх даниною. Наслідком цього найімовірніше є перехід у 979 р. на бік Ярополка печеніжського хана Ілдея: «...прийшов печенізький князь Ілдей і бив чолом Ярополку на службу; Ярополк же прийняв його і дав йому гради і волості...». Ця інформація подається в Никонівському літописі, а перший хто її використав, був відомий російський історик XVI-XVII ст. Василій Татищев. Також відомо, що він в своїй праці «Історія Росії» спирався на втрачені рукописи, адже в класичній «Повісті Времених літ» відсутній сюжет про приход Хана Ілдея до Ярополка.¹⁹

Найімовірніше хан Ілдей брав участь у боротьбі проти Володимира. Доля печеніжського хана після перемоги Володимира залишається невідомою. В

¹⁵ Карлагов В.В. Знач. праця. С.9

¹⁶ Літопис Руський...С. 24

¹⁷ Там само С. 25

¹⁸ Древняя Русь в свете... Т. II. С.47

¹⁹ Татищев В. Н. История Российская. С. 46

літописі також є повідомлення про те, що відданий слуга Ярополка отрок Варяжко пропонує: «...іти до печенігів...». А після загибелі літописець повідомляє, що Варяжко відправляється до печенігів і разом із ними воює проти Володимира: «...Варяжко ж бачив, як був убитий Ярополк, і втік із двору до печенігів, і довго воював з печенігами проти Володимира...».²⁰[Додаток А] На службі у Ярополка була орда хана Ілдея, який поклявся у вірності Ярополку і скоріше за все його орда стала частиною князівської дружини. Це була важлива політична подія, яка поклала початок політики руських князів наймати на службу окремі орди кочівників. До того ж, як вже було згадано, немає жодних відомостей про хана Ілдея після закінчення міжусобиць. Скоріше за все хан міг загинути під час боротьби Ярополка із Володимиром.

Виходячи із вище викладеної інформації у військо Володимира Святославовича складалось із норвежців, шведів, данців, фіно-угрів, слов'ян, а також можливо із окремих представників балтських племен. Більша частина війська Ярополка, скоріше за все, складалась із місцевої дружини, а також із печенігів хана Ілдея, який перейшов на бік Ярополка.

Що до хронології подій у «Повісті Времених літ» подається інформація, що Володимир переміг Ярополка у 980 р.,[Додаток Б] але більшість вчених вважає, що Ярополк гине наприкінці 978 р. приводом для цього є більш раннє джерело «Похвала і пам'ять князю Володимирі».²¹

Після захоплення влади в Києві Володимир зіткнувся скоріше за все із фінансовою проблемою сплати за службу найманцям варягам. Літописець подає цю інформацію так: «... Після чого сказали Варяги Володимирі: « Се город наш, бо ми здобули його. Тому хочемо ми взяти откуп із них по дві гривні з чоловіка». І мовив їм Володимир: «Пождіте з місяць, поки вам куни збируть». І ждали вони місяць, і не дав він їм, і сказали варяги: « обдурих ти

²⁰ Літопис Руський... С. 46

²¹ Данилевский И. И. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв.): Курс лекций: Учебное пособие для студентов вузов. Москва. Аспект Пресс, 1998. С. 58.

еси нас. Так що покажи нам путь у греки». І він сказав їм ідіте...»²² Багато вчених із цим епізодом пов'язують військову реформу Володимира суть якої полягало в скороченні великої армії дорогих в утриманні найманців норманів, а натомість збільшення дружини із місцевого населення. Тим паче після перемоги в міжусобній війні відпадала потреба у величезній армії найманців, адже вся влада зосереджувалася у руках великого князя київського Володимира.

Відомо, що частину варязького війська Володимир залишив у себе : *«... І вибрав він із них мужів добрих, і тямущих і хоробрих і роздав їм Города...»*.²³ Решта частина контингенту відправляється до Візантійської імперії, про що Володимир попереджає імператора: *«... Ідуть осе до тебе варяги. Не держи їх у столиці , бо того натворять тобі в городі, що й тут, але розійшли їх нарізно і сюди не пускай ні одного ...»*.²⁴ Відповідно варяги наймаються на службу до візантійського імператора, який відправляє їх в різні куточки імперії.

У 981 р. згідно літопису Володимир відправляється в похід на Польщу, літописець не подає жодної інформації про військо яке бере участь у похід: *«...Пішов Володимир до Ляхів і зайняв городи їх – Перемишель, Червен та інші гради, які і до сьогодні є під Руссю...»*.²⁵ Натомість деякі вчені вважають, що скоріше за все в поході бере участь не тільки дружина із місцевого населення, але і норманська. Припускають, що останньою, найімовірніше, міг командувати вже згаданий Олаф Трюгве. Відомо, що з кінця 981 р. до початку 982 р. Олаф перебуває на службі у Володимира, а непрямі докази свідчать про те, що Олаф приймав участь у польському поході. В цьому ж році відправляється Володимир в похід на в'ятичів: *«...Цього ж року і в'ятичів переміг, і наклав на них дань від плуга, як і отець його брав...»*.²⁶ В цьому поході Олаф скоріше за все також приймає участь. Виходячи з цього

²² Літопис Руський... С. 49

²³ Літопис Руський...С. 49

²⁴ Там само. С. 49

²⁵ Там само. С.49

²⁶ Там само. С. 49

можна стверджувати, що частина князівської дружини складалась з норманів, зокрема вже згадана дружина Олафа складалась із данців, норвежців, шведів.

У 983 р. продовжується серія походів князя Володимира на захід, який відправляється на балтські племена ятвягів. Протягом X – XIII ст. відбувся цілий ряд русько-ятвязьких війн. Літописець не подає жодної інформації щодо війська князя, яке брало участь в поході. Найімовірніше у поході брала участь і варязька дружина, адже відомо, що контингент норманів у той час перебував на Русі. Подається інформація про те, що після успішного походу, повернувшись до Києва, принесли жертву кумирам: «...Мечем жереб на отрока і дівцию, на кого впаде, того і заріжемо в жертву богам...».²⁷ Жереб припала на «варяга» який колись прибув із Константинополя. Це повідомлення свідчить про те, що на території Русі продовжує перебувати певна кількість варягів, як у війську так і поза його межами.

У 984 р. дружина князя відправилася в похід на радимичів, проте літописець не подає жодної інформації ні про кількість, ні про етнічний склад князівського війська.

За свідченнями літописця у 985 р. відбувається похід на Волзьку Болгарію, в цьому поході беруть участь кочівні племена торків. Про похід в літописі подається така інформація: «...Ходив Володимир на болгар в лодях із дядьком своїм Добринею, а торків провів берегом на конях. І так переміг болгар...».²⁸ Але, похід Володимира в союзі із торками, є не перший в історії Русі. У 965 р. батько великого князя Святослав Ігорович здійснив спільний похід проти Волзьких болгар.

Торки були тюркомовними племенами, які в X – XIII ст. кочували в Причорноморських степах між Доном і Дніпром. В свою чергу торки відносяться до тюрків-огузів, які до IX ст. проживали на території середньої Азії та Монголії, всього нараховувалось 24 племен огузів, частиною яких і являлись торки.²⁹

²⁷ Літопис Руський... С.49

²⁸ Там само С.49

²⁹ Карлагов В.В. Значч прраця... С.21

Торки за своєю природою являються кочівниками, основу їхньої армії, як і всіх кочівників складає кавалерія. Наймасовішою зброєю були лук та стріли. Використовували легкі шаблі, списи, а в якості допоміжної зброї сокири, кистені. Під час бою лице закривали личиною, яка дуже часто могла відображати лице самого воїна. Наступали швидким ударом використовуючи довгі списи, улюбленою тактикою торків був удар лавою з двох сторін.

Володимир в союзі із торками переміг болгар, але данини не наклав на них: *«...І сказав Добриня Володимир: «Оглядав колодників, а вони всі в чоботях. Ці данину нам не платитимуть, підемо шукати лапотників»...»* Після чого був укладений «вічний мир» між Русю і Болгарами: *«...І уклав Володимир мир з болгарами, і поклялися один другому, і сказали болгари: «Тоді миру між нами не буде, коли камінь почне плавати, а хміль тонути». І повернувся Володимир до Києва...»*.³⁰ Похід 985 р скоріше за все був здійснений задля укріплення позицій Русі в регіоні, адже через болгар по Волзі до Каспію йшов важливий торгівельний шлях – «із Варяг у араби» або Балтійсько-Каспійський торговий шлях». Найвірогідніша ціль походу – посилення впливу Давньоруської держави.

Із другої половини XI ст. торки активно йдуть на службу до руських князів і стають частиною поліетнічного утворення «чорні клобуки», до яких, окрім торків, входили печеніги та берендеї. Їхнім головним завданням була охорона південних рубежів Руської держави.

Далі літописець подає інформацію про вибір віри Володимиром Святославичем, що являється класичним середньовічним сюжетом, та чи дійсно він мав місце не відомо. У 987 р. на території Візантійської імперії відбувається масштабне повстання під проводом Варди (Барда) Фоки. Він був відомим візантійським полководцем, і племінником колишнього візантійського імператора Никифора II Фоки. Повстання Фоки охопило більшу частину Малоазійського півострова. Імператор Василій II був вимушений шукати підтримку ззовні для придушення повстання, адже

³⁰ Літопис Руський.... С. 51

власних сил для придушення повстання було не достатньо. На пропозицію надати допомогу погодився великий князь Володимир Святославович, але за умови, що Василій II віддасть свою сестру Анну за нього, імператор прийняв вимоги, але за умови, що Володимир охреститься.

Про повстання Варди Фоки повідомляє видатний візантійський історик Міхаїл Псел у своїй праці «Хронографія», яка є ніби, як продовженням «Історії» Льва Диякона. В «Хронографії» Псела повідомляється про те, що до Візантії прибуває бойовий отряд «скіфов Тавров»: *«...Цар Василь ганьбив невдячних ромейв, і оскільки незадовго перед тим з'явився до нього загін добірних тавроскіфських воїнів, затримав їх у себе, додав до них інших чужинців і послав проти ворожого війська. Ті застали ворогів зненацька, що готувалися не противника побити, а вина попиту, багатьох убили, а інших розпорошили, і піднявся серед бунтівників бунт проти самого Фоки...».*³¹

Під назвою «скіфів Тавра» за часту розуміють 6000 військо, яке Володимир Святославович відправив на допомогу візантійському імператору Василю II. Сама назва «скіфо-таври» походить із античної традиції, і у Візантії цим поняттям позначали всі північні народи, зокрема і русичів. Літописець Псел використовує також слова «руси» і «варанги» або «варінги». Наймовірніше 6-тисячну армію, яку відправив київський князь на допомогу візантійському імператору, складалась із варягів. Цієї думки дотримується ряд істориків: В. Васильєвській О. Шахматов, Д. Ліхачьов.³²

Саме за правління Василя II, в Константинополі формується корпус імператорської гвардії із норманських найманців вже згаданих варангів. Більшість істориків вважають, що вони з'являються при імператорському дворі після вже згаданого літописного сюжету коли Володимир частину варягів відправляє до Візантії, зокрема цієї думки дотримувався Д. Ліхачьов. В свою чергу Олексій Шахматов вважав, що гвардія варангів формується в

³¹ Древняя Русь в свете... Т. II. С.105

³² .Васильевский В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков Т. 1. СПб, 1908. С.137

пізніший час за правління Ярослава Мудрого.³³ На користь теорії Д. Ліхачьова свідчать відомості з «Хронографії» М. Псела, адже в ній він під час повстання Варди Фоки розділяє варангів на внутрішніх і зовнішніх. Перші, які зазвичай брали участь у військових походах і перебували на постійній військовій службі, другі – це присланий на допомогу військовий корпус.³⁴

Наведені письмові свідчення є надзвичайно важливі, адже вони доводять те, що наймане військо норманів увесь час перебуває на території Давньоруської держави, за часів міжусобної боротьби та правління Володимира Великого, хоч і в різний час кількість норманів у війську була різною. Не дивлячись на те, що літописець часто дуже скупко повідомляє про військові походи Володимира Святославовича не деталізуючи, а ні про кількість, а ні про етнічний склад дружини, проте, скоріше за все, в цих походах брали участь норманські найманці або військові норманського походження.

Після того як Володимир виконав свою частину договору Василій II відмовився виконувати свою частину угоди. Як наслідок, згідно літопису, Володимир у 988р р. бере в облогу місто Корсунь (Херсонес). Знову ж таки, в літописі ні слова не повідомляється про армію Володимира, лише сказано: «...*Пішов Володимир із воями на Корсунь...*».³⁵ Припускаємо, що як і в минулі рази в цьому поході брали участь варяги, загадкою є лише їхня кількість.

Як відомо із літопису у 988 р. після взяття Корсуня Володимир прийняв хрещення і одружився на сестрі Василя II Ганні, в умовах облоги міста візантійський імператор був змушений виконати свою частину договору. Із цього часу розпочинається нова епоха в історії Давньоруської держави – християнська.

У цьому ж 988 р. згідно Никонівського літопису, до Володимира приходять печенізький хан Метигай і приймає хрещення: «...*Тоді же прийде*

³³ Там само. С.139

³⁴ Древняя Русь в свете...Т. II. С.117

³⁵ Літопис Руський... С. 57

Печеніжський хан Метигай і увірує і хреститься во ім'я батька сина і святого духа...». Це другий достовірно відомий випадок коли один із печенізьких ханів переходить на військову службу до київських князів. Мотиви такого вчинку хана не відомі, можливо це пов'язано із внутрішніми конфліктами у печенігів, які, як вже зазначалося, не були монолітним утворенням, а складались із ряду орд, кожна із яких мала свого хана.

В Никонівському літописі повідомляється, що у 990 р. печеніги здійснюють напад на Руські землі: *«...Прийдуть Печеніги і зроблять багато зла християнам...»*.³⁶ Наслідком їх набігів стало будівництво Володимиром так званих «Змієвих Валів» – ряду земляних укріплень на півдні Київської землі, а також заснування ряду міст для укріплення рубежів держави: *«...і почне ставити міста по Десні, Вистрі, по Трубежу по Сулі, по Стугні...»*.³⁷

Великий князь, окрім того, започаткував політику переселення народів для оборони цих кордонів, її продовжили і його наступники, зокрема його син Ярослав Мудрий. Никонівський літопис повідомляє, що Володимир набрав *«...кращих мужів ...і став населяти Словенами Новгородцями, Кривичями Чудю Вятичами...»*.³⁸ В літописах є розбіжності в датуванні згадуваних подій. За Іпатівським літописом це відбувається у 988 р. за Никонівським у 990 р. На нашу думку, ці події найімовірніше відбувались у 990 р. На користь цього говорить, те що усі події: відправка військ на допомогу Василю II, облога Корсуня, хрещення, одруження, початок війни з печенігами, будівництво мережі укріплень, відбувались, що найменше протягом трьох років, а в літописі фактично були поміщені в один 988 рік. В Іпатівському літописі є повідомлення, яке ніби доповнює Никонівський: *«населив він городи, бо була війна з печенігами. І воював він із ними, і одолів їх»*.³⁹ Тобто князь київський переселяє певну кількість представників військової знаті із їхньою дружиною, як із слов'янських племен, так і з фіно-

³⁶ Полное собрание Русских летописей Т.9. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Под ред. А. Ф. Бычкова. СПб. Типография Эдуарда Праца, 1862. С.75

³⁷ Там само. С.75

³⁸ Там само С.75

³⁹ Літопис Руський... С. 67

угорських, для оборони південних кордонів Давньоруської держави від печенізьких орд. Серед істориків побутує думка, що це міг бути особливий варіант збору данини, тільки не майном і грошима, а у вигляді живої сили – війська.

У 991 р. до Володимира на службу, після прийняття хрещення приходить печенізький хан Кючук: «...і служив Володимиру від чистого серця...». Найімовірніше, це було пов'язано із успішною військовою компанією, яка була напередодні.⁴⁰

У 993 р. в літописі повідомляється про новий похід печенігів проти Давньоруської держави. Як вважають більшість вчених, цей удар приймає мережа укріплень на півдні Русі, зокрема по річці Трубіж, куди напередодні були переселені воїни із різних куточків держави. Печеніги скористались моментом відсутності князя, який перебував у військовому поході проти білих хорватів. Слід зауважити, що до цього походу Володимира, в джерелах відсутня інформація про військо князя, але ймовірно, як і в минулі рази в поході брали, як слов'янські воїни, так і фіно-угри, ну, і звичайно, нормани, які постійно перебували у війську Володимира. Можливо, що в поході брали участь і печеніги хана Кючука, але скоріше за все він ніс обов'язки охорони південних рубежів Русі, як це пізніше будуть робити чорні клобуки. В літописі також зазначається, що важливу роль у відбитті нападу печенігів відіграли новостворені укріплення на півдні держави.

Загалом вчені нарахували 16 великих сутичок між печенігами і Давньоруською державою не рахуючи малих сутичок.⁴¹ Протягом 90-х р. X століття печеніги користувалися відсутністю великого князя із дружиною, як це було у 993 р. і 997 р., коли Володимир відправився до Новгороду. Перехід печенігів на службу не носила масового характеру, а скоріш була вийнятком. Причиною таких рішень були, скоріше за все, як внутрішні чвари печенігів, так і успішні військові походи князівської дружини, в результаті яких

⁴⁰ Татищев В. Н. История Российская...С. 4

⁴¹ Карлагов В.В. Знач. праця... С.23

печеніги зазнавали поразки.

За інформацією із літописів, початок XI ст. був напрочуд спокійним у для Великого князя Київського у військово-політичному вимірі. Не відбувались а ні нові походи, а ні нові війни. Навіть войовничі печеніги не здійснювали великих походів, а племена не бунтували. Під самий кінець правління Володимира Святославовича збунтується його син, Новгородський князь Ярослав, який відмовиться сплачувати данину своєму батьку. Помер великий князь, збираючись у похід проти свого сина Ярослава у 1015 р. в Берестові.

За письмовими джерелами наймасовішим іноземним формуванням яке перебувало у князівському війську були варяги-нормани вихідці із Норвегії, Швеції та Данії, на основі вище викладених матеріалів знаємо про присутність у війську: представників різних слов'янських племен, фіно-угорських, а також кочівників печенігів і торків.

Слід розпочати із міста Ладоги в якому за Іпатівським літописом до 864 року правив Рюрик. На території міста і ще у середині VIII ст. з'являється скандинавська колонія, яка в подальшому розчиняється в масі слов'янського населення. Місто Ладога стає важливим торгово-ремісничим центром на ряду із Хедебю і Риббе в Ютландії, Каупангом в Норвегії, Біркой в Швеції, Воліном в Польщі. Населення протягом всього часу не було однорідним, а було полі етнічним.⁴²

Не дивлячись на те, що існує дві версії куди саме на правління прийшов Рюрик, в Ладогу чи в Новгород. Відомий археолог А Кірпічніков, під час археологічних досліджень довів, що існували тісні стосунки між ільменськими словенами, фіно-уграми і норманами у IX-X ст.⁴³

Відомі поховання із урочища Плакун що біля Ладоги здійснювались за обрядом кремації у XI-X ст., лише одна серія кранологічного матеріалу із даного могильника відноситься до германців. Антропологічно не вдалось встановити етнічну належність небіжчиків із серії поховань курганних

⁴² Кирпичников А. Н. Ладога и Ладожская земля VIII—XIII вв. Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы. Ленинград, 1988. С. 47

⁴³ Кирпичников А. Н. К вопросу о первой столице Руси *Український історичний журнал* № 3. 2008. С. 11

могильників на Земляном городищі Ладоги. Слід знаголосити, на тому, і що це єдині відомі кургани в Ладозі.⁴⁴

Відомий краніологічний матеріал X ст. який був знайдений біля Земляного городища Ладоги, складається із 47 черепів вдалось етнічно індефікувати із населенням доби залізного віку із Скандинавії.

Під час досліджень антропологічного матеріалу із Ладоги виникали труднощі із етнічною ідентифікацією у зв'язку із поганою збереженістю кістяків. Натомість відомі артефакти скандинавського походження це і «співучий Одін» із виробничого комплексу VIII ст., який напряду пов'язаний із мистецтвом і духовною культурою Скандинавії. Особливе місце займає рунічний оберіг-амулет кінця X ст., подібні амулети відомі із поховань Бірки, що у Швеції.⁴⁵

До одних із унікальних артефактів відноситься «Ладозький топірець», який був знайдений на вже згаданому Земляному городищі у шарі X-XI ст. Його унікальність полягає в тому, що він повністю відлитою із бронзи і лише лезо шириною в 10,5 см виготовлене із заліза. Топірець прикрашений складними орнаментами, які поєднуються, як із скандинавською традицією, так і з слов'янською. Більшість вчених схиляються до версії, що майстер був вихідцем із Швеції, але мігрував на територію неподалік від Новгороду чим і пояснюється змішання норманських і слов'янських мотивів. Топірець із Ладоги є яскравим прикладом так званої парадної зброї.⁴⁶

Археологічні матеріали із давнього Новгороду напрочуд багаті на скандинавські старожитності. Важливе місце, серед археологічних об'єктів, посідає так зване «Рюрикове городище». Археологи виділяють комплекс «Рюрикове городище 4», яке датується VII-IX ст. та «Рюрикове городище 5» яке датується IX-X ст. Дослідження тут в різний час проводили Ніколай Макаренко, Ніколай Реріх, Міхаїл Каргер, Сергій Орлов, Євгеній Носов.

⁴⁴ Кирпичников А. Н. Ладога и Ладожская земля... С. 49

⁴⁵ Мельникова Е. А. Скандинавские амулеты с руническими надписями из Старой Ладоги и Городища Древнейшие государства Восточной Европы. Москва, 1994. С.51

⁴⁶ Кирпичников А. Н. Ладога и Ладожская земля... С. 49

Під час досліджень шарів IX-X ст. була виявлена значна кількість воєнного спорядження норманів. Також серед знахідок слід виділити шкаралупоподібні, і кільцевидні фібули, залізні гривні із молоточками Тора, підвіски з рунічними написами, а також срібні фігурки Валькірій.

Відомі скандинавські амулети із рунічними написами аналогії, яких знайдені на території: Швеції, Данії, Фінляндії, а також із території Шестовицького археологічного комплексу. Серед інших речей слід також виділити зооморфні заклепки на щити, а також підвіски виконані в стилі «боре» який представляє самобутній стиль який виник на території Скандинавського півострова і являється характерної рисою цього населення доби вікінгів в Європі. Серед слов'янських і норманських речей також зустрічаються вироби які належать фіно-угорським племенам. Середня кількість речей Скандинавського походження в різних культурних шарах складає близько 1,5%.⁴⁷

Наявність великої кількості артефактів, які відносяться до військової справи говорить про тривале перебування норманських воїнів на території літописного Новгород. Окрім того наявні матеріали свідчать про те, що не лише воїни перебували на даній території, але є і наявні свідчення про перебування тут ремісників і торгівців скандинавського походження. Археологічні матеріали підтверджують писемні джерела про довготривале перебування норманів на території Новгород.

Одним із важливих центрів являється Гньоздовський археологічний комплекс, який знаходиться на річці Дніпро поблизу сучасного міста Смоленськ що в Росії. Датується X ст. початком XI ст. представляє собою торгово-ремісничий центр, який скоріше за все знаходився на торгівельному шляху «Із Варяг у Греки». Скандинавіст Т. Джексон вважає, що Гньоздово згадується в описі міст Русі в давньо скандинавському трактаті «які землі є у світі», під назвою «Сюренс», що можна перекласти, як «Свинний мис», скоріше за все така назва пов'язана з одною із приток Дніпра. Більшість

⁴⁷ Кирпичников А. Н. Ладога и Ладожская земля ... С. 53

вчених погоджуються із трактовкою Т. Джексона і вважають, що Сюренс потрібно ототожнювати саме із Гньоздово.⁴⁸

Археологічний комплекс представляє із себе один із найбільших скандинавських могильників в загальній кількості відомо про 4500 курганів. Окрім могильника він складається і ще із двох городищ.⁴⁹ Поховальний обряд вказує на етнічну не однорідність населення: слов'яни, скандинави, відомі також фіно-угорськи поховання. Не дивлячись на поліетнічність населення, деякі вчені схиляються до версії, що панівним населенням Гньоздово були саме скандинави, про це свідчать археологічні дослідження курганів, більшість із яких вдалось ідентифікувати, як скандинавські, ще у чверті курганів знаходились речі норманського походження. Для більшості курганів характерна інгумація в дерев'яних камерах каркасно-стовбової конструкції, ідентичні кургани Гньоздовським відомі в Шестовиці та Чернігові. На думку В. Булкіна частину великих курганів не можна ідентифікувати на сто відсотків, як скандинавські, що пов'язано із асиміляцією норманського населення.

Аналізуючи Гньоздовські кургани вчені прийшли висновку, що із середини X ст. формується так званий «аристократичний цвинтар», який складається із цілого ряду великих курганів. Особливість цих курганів полягає, в пишності поховального обряду, а також традицією вікінгів у «спалені в лодіях». Що цікаво, на додачу з'являються власні ритуали не відомі в Скандинавії, але як зазначають науковці нові ритуали виникають не тільки під впливом місцевих традицій, а й тісно пов'язані із Батьківщиною. Перш за все, на цьому могильнику ховали представників військової знаті та, як вважають дослідники, уславлених воїнів. Відомі аналогії таким «князівським курганам» у Швеції, Норвегії, Чернігові.⁵⁰

У населення Гньоздово, яке відносять до X-XI ст. палеогенетики

⁴⁸ Джексон Т. Н. Четыре норвежских конунга на Руси: Из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X — первой половины XI вв. Москва Языки русской культуры. 2000, С. 77

⁴⁹ Авдусин Д. А. О Гнездове и Смоленске *Вестник МГУ, Серия 8. История.* № 4. 1979. С. 45

⁵⁰ Алексеев Л.В. Смоленская земля в IX–XIII вв. Москва. Наука, 1980. С. 68

виділили Y-хромосомні гаплогрупи VT. В результаті досліджень було виявлено, що значна частина тодішнього населення були носіями Y хромосомної гаплогрупи I1a, яка являється типовою для населення Скандинавії та Північної Європи.⁵¹

З точки зору матеріальної культури Гньоздовський археологічний комплекс надзвичайно багатий, вченими досліджені сотні артефактів скандинавського, слов'янського та фіно-угорського походження. Один із найвідоміших мечів комплексу є залізний меч кінця IX ст. із клеймом «Ulfberth», більшість вчених схиляються до думки, що даний меч скоріше за все належав скандинаву. Слід зауважити, що мечі надзвичайно рідкісні знахідки, вони дорого коштували і являлися статусною річчю, зазвичай ними володіли знатні воїни, воєводи, конунги. Відповідно по різних регіонах ми маємо таку статистику: Гньоздово на 800 курганів – 19 мечів, регіон Новгород та Ладоги на 700 курганів – 18, у Шестовиці та Чернігові на 250 курганів 9, в Києві на 125 поховань – 11. Із цього маємо, що в середньому по території Давньоруської держави на 35-40 курганів припадає один меч. Слід також зауважити, що 10% відсотків від загального поховального інвентаря складає саме зброя, в основній масі це бойові сокири і списи.

Поряд із Скандинавськими матеріалами мають місце також балтські, зокрема височні кільця, фібули. Із Гньоздова також відоме багато поховання жінки фіно-угорського походження.⁵² Цікавим фактом є те, що Гньоздово стало притулком для біженців із Великої Моравії, про це свідчать гончарна кружальна кераміка, яка тісно пов'язана із даним регіоном. Про перебування даного населення свідчать також сокири бучинського типу і декілька мечів Великоморавського походження.

Не дивлячись на поліетнічний склад археологічного комплексу, серед вчених ведуться активні дискусії з приводу, хто ж все таки був панівною більшістю, якщо ж брати аспект серед захоронень військових, то більшість

⁵¹ .Margaryan A. et al. Population genomics of the Viking world Nature 2020 p. 185

⁵² Ениосова Н. В. Украшения культуры смоленско-полоцких длинных курганов из раскопок в Гнёздове: Археология и история Пскова и Псковской земли: материалы науч. семинара, Псков. 2001, С. 209

представляють саме нормани, хоча є й поховання воїнів слов'ян, можливо балтів та фіно-угрів.

В місті Чернігові відомі ряд давньоруських курганів X ст., найвідоміші із яких «Чорна могила» «Гульбище» і «Безіменний». Дані кургани за своєю пишністю поховального обряду мають схожість із «князівськими курганами» Гньоздово. Особливо вирізняється курган «Чорна могила», який ще у XIX ст. дослідив історик та археолог Дмитрій Самоквасов. В кургані були поховані два воїни із наложницями за обрядом кремації. Серед знахідок слід виділити, рештки кольчуги, срібні ритони, бронзову фігурку, яку деякі науковці ототожнюють із скандинавським богом Тором, а також зброю – два мечі, особливе місце займає серед яких меч англо-саксонського походження типу «Wallingford». Як із курганами у Гньоздово, у Чернігівських курганах можливо похованні особи скандинавського походження, які володіли необмеженою сакральною військово політичною владою. Великі чернігівські кургани скоріше за все є наслідуванням скандинавських традицій, адже науковці не можуть назвати поховальний обряд стовідсотково скандинавським, що перш за все пов'язано із асиміляцією населення і слов'янськими впливами.⁵³

Шестовицький археологічний комплекс визнаний норвезькими істориками, одним із найбільшим поселенням вікінгів в Європі. На ряду із Гьоздовим, Хедебю, Біркою. Комплекс складається із городища, подолу і могильника. Розташований на річці Десна, на відстані 12 км від міста Чернігів. В різний час комплекс досліджували П. Смолічев, Д. Бліфельд, В. Коваленко, О. Моця, В. Скороход. Основна маса курганів датується X ст., за обрядом поховання відомі як кремації так і інгумації, слід також відзначити про відомі кургани без небіжчика – кенотафи, які представляють із себе символічні поховання.⁵⁴

⁵³ Васюта О.О. Курган Чорна Могила в історичних дослідженнях минулого та сучасності. *Сіверянський літопис*, Вип. 6 2016. С. 5-7

⁵⁴ Моця О. П., Скороход В.М. Протоміста Подесення в процесі державлення регіону. *Шестовицький археологічний комплекс*. Вип.І. Київ. ІА НАН України, 2020. С. 10-15

Населення комплексу не було єдиним, а являлось поліетнічним та складалось: із слов'ян, норманів, а також відомі фіно-угорські поховання, що ряд вчених ототожнюють із чуддю, яку переселив Володимир Святославович для охорони південних рубежів Давньоруської держави. Проведені палеогенетичні дослідження свідчать, що населення були носіями, вже згаданої Y хромосомної гаплогрупи I1a, що говорить про перебування тут населення із Скандинавії або Північної Європи.

Як і у варіанті із Гньоздово, Шестовиця являлася торгівельно-ремісничим центром та виконувала функції контролю над важливим торговельним шляхом, а також була виконавцем влади князя в регіоні, відіграючи роль такої собі залози. Слід зауважити, що Шестовицький комплекс не згадується в жодному письмовому джерелі, по сьогоднішній день не відома назва, яка могла побутувати у давнину. Комплекс став відомий лише в результаті археологічних досліджень.⁵⁵

Комплекс відомий своїми старожитностями, особливе місце серед яких займають скандинавські. Відомі поховання воїнів із вбитими наложницями, рабинями, кіньми, а також зі зброєю: мечами, бойовими сокирами, наконечниками списів, стрілами та побутовими речами, прикрасами: ножі, гребні, фібули, застібки, кільця, ліпна та гончарна кераміка. На території Шестовиці, аж до її занепаду, весь час перебували воїни, про що свідчать археологічні знахідки, певну частку яких складали нормани, можливо це могли бути ті самі норманські найманці про яких не одноразово згадують літописи.⁵⁶

Висновок до розділу 1. Дослідження проведені на основі археологічних матеріалів дають змогу підтвердити перебування іноземців у війську руських князів. Особливе місце тут займають нормани, а й не дивно, адже ще сам літописець пов'язував появу давньоруської держави «руської землі» із народами Скандинавії. Археологічні дослідження дають змогу стверджувати

⁵⁵ Моця О. П., Скороход В.М. Протоміста Подесення...С. 18

⁵⁶ Там само. С. 17

про існування колоній вікінгів на півночі майбутньої давньоруської держави. Слід зауважити, що за часів Володимира Святославовича нормани постійно проживають на території Давньоруської держави в тій чи іншій кількості. Археологічні джерела свідчать про постійне перебування вікінгів на території давньоруської держави протягом X ст. І не зважаючи на те, що подається відомий сюжет про набрання «за морем» норманів-найманці, які були лише потрібні для захоплення влади у Києві і які після чого були відпущені до Візантії, що логічно пояснюється в не потрібності тримати величезної кількості найманців. То окрім ось цих найманців на території Русі, проживала досить значна кількість скандинавського населення не лише у вигляді воїнів, але й у вигляді торговців і ремісників, причому дуже часто це могли бути одні і ті ж люди. Як вже згадувалось вище про тісні військово-політичні стосунки свідчать, не лише перебування рядових воїнів, а й те що у війську князя Володимира Великого на службі був навіть майбутній король Норвегії Олаф Трюгве.

РОЗДІЛ II. УЧАСТЬ ІНОЗЕМНИХ ВІЙСЬКОВИХ ФРОМУВАНЬ У БОРОТЬБИ СИНІВ ВОЛОДИМИРА СВЯТОСЛАВОВИЧА ЗА ВЕЛИКОКНЯЗІВСЬКИЙ ПРЕСТОЛ

У 1015 р. помер великий князь київський Володимир Святославович і з цього часу розпочинається міжусобна боротьба між його синами. Згідно відомостей із Іпатіївського літопису відомо, що князь по собі лишив 12 синів, кожен із яких буде претендувати на великокиївський престол. Найзапекліше протистояння точилися між Святополком, який зайняв Київ після смерті Володимира і Ярославом який знаходився у Новгороді.

Склалася ситуація схожа, яка була після смерті Святослава, після смерті батька сини пішли один на одного, і знову, як у свій час Володимир, Ярослав для перемоги над братами привів варягів-найманців.

Після вбивства братів Святополком (Бориса, Гліба та Святослава) та смерті самого Святополка якого літописець назве «Окаяним», таке прізвиського літописець дав йому через те, що Святополк здійснив каїновий гріх братовбивство. До боротьби за велико князівський престол долучився князь Полоцький Бречислав Ізяславович і Тмутараканський князь Мстислав.

Можна виділити два періоди міжусобиці, перший – 1015 – 1019 рр. і другий – 1021 – 1026 рр. тобто, перший, це боротьба між Святополком і Ярославом і другий, боротьба між Бречиславом Ізяславовичем і Ярославом і Мстиславом і Ярославом.

Відомо, що у 1014р. Ярослав відмовився сплачувати данину своєму батькові князю Володимиру. Ось як нам подає цю інформацію літопис: *«Коли Ярослав був у Новгороді, то уроків він давав дві тисячі гривень од року до року Києву, а тисячу гривень гридям. у Новгороді роздавали. І так давали всі посадники новгородські, а Ярослав став цього не давати у Київ отцю своєму. І сказав Володимир: «Розчищайте путь і мости мостіте»,— бо збирався він іти на Ярослава, сина свого, але розболівся».*⁵⁷ Відповідно у 1015 р. Ярослав дізнавшись, що проти нього збирається в похід великий

⁵⁷ Літопис Руський... С.74

князь київський, то відправляє своїх послів скоріше за все до Швеції: *«Коли Володимир збирався йти на Ярослава, то Ярослав послав [послів] за море і привів варягів, боячись отця свого.»*⁵⁸, але похід Володимира не відбувся у зв'язку із смертю князя. Проте, це не єдиний виступ одного із синів проти батька, князя київського. І ще роком раніше Туровський князь Святополк, який являвся сином Ярополка і приходився Володимиру племінником і водночас, названим сином, заручившись підтримкою свого тестя, польського короля Болеслава I Хороброго намагався захопити владу у місті Київ, за що був ув'язнений разом із своєю дружиною.

Після смерті Володимира 1015 р. згідно «Літопису Временних літ» Святополк захоплює владу у Києві: *«...Святополк же сів у Києві після отця свого, і скликав киян, і став майно їм давати. А вони брали, та не було серце їхнє з ним, бо браття їх були з Борисом...»*⁵⁹

Як повідомляється в давньоруських джерелах Святополк вбиває Бориса, який в той час знаходився в поході проти печенігів на річці Альті. Відомо, що для убивства Бориса Святополк відправляє вишгородців, які поклялись йому у вірності.[Додаток В] Іпатіївський літопис так повідомляє про смерть Бориса: *«Бориса ж, убивши, окаянні завернули в шатро, і поклали його на воза, і повезли, а він іще дихав. І коли довідався про це окаянный Святополк, що він іще дихає, то послав двох варягів, прикінчити його. А коли ті обидва прийшли і побачили, що він іще живий є, то один із них, вийнявши меча, вдарив його в серце.»*⁶⁰

Існує і альтернативний погляд на ці події, перш за все слід сказати, що сюжет убивства Бориса є пізнішою вставкою, окрім того є схожий сюжет в «Еймундовій сазі», де убивцями справді конунга Буріслейфа виступають два вікінга, Еймунд і його товариш Рагнар, а роблять вони це по наказу конунга Ярицлейва, якого історики ототожнюють із князем Ярославом Мудрим. А ось навколо образу Буріслейфа точаться дискусії. Існує дві версії: перша, в

⁵⁸ Літопис Руський... С.74

⁵⁹ Там само. С.77

⁶⁰ Там само. С.77

сазі допущена помилка і Буріслейфа слід ототожнювати із князем Святополком. Друга ж версія, говорить про те, що справжнім вбивцею являється Ярослав і саме по його наказу вбивають Бориса. На користь цієї версії зазвичай наводять такі аргументи як, те, що, Борис поклявся у вірності Святополку, і відомості про це подає Іпатіївський літопис: *«І став він на [ріці] Альті, прийшовши, [і] сказала йому дружина отцева: «Ось дружина у тебе отцева і вої. Піди сядь у Києві на столі отчому». Але він мовив: «Не буде того, [щоб] мені зняти руки на брата на старшого. Коли отець мій помер, то сей мені буде замість отця». І, це почувши, вої розійшлися од нього, а Борис стояв із отроками своїми.»*⁶¹ В результаті чого виникає питання, а для чого було Святополку позбавлятися вигідного союзника? Адже окрім Бориса і Гліба ніхто із князів так і не визнав владу Святополка, ні Ярослав, ні Мстислав, ні Бречислав. Тоді логічним є питання, внаслідок чийх ворожих дій помирає Борис. Версії про вбивство Ярославом Бориса і Гліба дотримується український вчений О. Головка. Він один із перших вітчизняних вчених, хто обгрунтував думку про те, що справжнім вбивцею Бориса і Гліба є саме Ярослав. На даний час це питання все ще залишається відкритим, в результаті чого по сьогоднішній день не вщухають дискусії із цього приводу. Все ж таки дотримуємось класичної версії смерті Бориса і Гліба, що саме Святополк убив братів.

Як вже згадувалось, Ярослав у 1014 р. відмовився платити данину своєму батьку, в результаті чого Володимир зібрався в похід проти повсталого сина: *«І сказав Володимир: «Розчищайте путь і мости мостіте», бо збирався він іти на Ярослава, сина svojого, але розболівся.»*⁶² Походу Володимира на Новгород так і не судилося відбутися у зв'язку зі смертю великого князя.

Згідно відомостей з літопису у 1015 р. Ярослав готувався до відбиття походу свого батька Володимира, у зв'язку із чим відправляє послів до

⁶¹ Літопис Руський... С.77

⁶² Там само. С.74

Скандинавії: «...Коли Володимир збирався йти на Ярослава, то Ярослав послав [послів] за море і привів варягів, боячись отця свого...».⁶³ Того ж року, як вже згадувалось, помирає князь Володимир і похід на Ярослава не відбувається. Ярослав же в цей час знаходився в Новгороді і нічого не знав про смерть Володимира Святославовича і тримав варягів при собі, очікуючи на похід великого князя проти себе в результаті виник, якийсь конфлікт між варягами і новгородцями: «...і, вставши на них, новгородці перебили варягів у дворі Поромовім...».⁶⁴ Окрім того, Ярослав не знав, що владу в Києві захопив його двоюродний брат Святополк, який за версією літописця вбив брата Ярослава – Бориса. Із Іпатівського літопису відомо, що про те, що владу в Києві захопив Святополк, Ярослава поінформувала його сестра Предислава: «...прийшла йому вість із Києва од сестри його Передслави: «Отець тобі помер, а Святополк сидить у Києві, вбивши Бориса. І по Гліба він послав. І ти бережись його дуже...».⁶⁵ Літописець цим посланням говорить найімовірніше про те, що Святополк не зупиниться поки не вб'є всіх братів які претендують на великокняжий стіл і несуть загрозу як для нього самого, так і для його влади.

Хронологічно літописним подіям відповідає «Еймундова сага»: «...Я чув про смерть Вальдімара конунга зі сходу з Гардарики, і ці володіння тримають тепер троє синів його, найславетніші мужі. Він наділив їх не зовсім порівну - одному тепер дісталось більше, ніж тим двом. І зветься Бурицлав той, який отримав велику частку батьківської спадщини, і він – старший із них. Іншого звать Ярицлейв, а третього Вартілав. Бурицлав тримає Кенугард, а це – найкраще князівство у всьому Гардаріки. Ярицлейв тримає Гольмгард, а третій – Палтескью та всю область, що сюди належить. Тепер у них розлад через володіння, і всіх більш незадоволений той, чия частка по розділу більша і краща: він бачить шкоду своєї влади в тому, що його володіння менше батьківських, і вважає, що він тому нижчий

⁶³ Літопис Руський... С.74

⁶⁴ Там само... С.81

⁶⁵ Там само. С.81

за своїх предків.....».⁶⁶ Як вже зазначалось Кенунград – це Київ, Гольмград – це Новгород, Палтаську – це Полоцьк. І відповідно Ярицлейв – це Ярослав, Вартилав – це полоцький князь Бречислав, а Буріслава як вважають деякі вчені, зокрема Т. Джексон все ж таки слід ототожнювати із Святополком, але, як зауважувалось вище існують і інші думки з даного приводу.

Далі згідно саги Еймунд прибуває до Новгорода: «...*Еймунд та його супутники не зупиняються в дорозі, доки не прибули на схід у Гольмгард до Ярицлейвового конунгу...*».⁶⁷ В сазі, про вище згаданий конфлікт між варягами і новгородцями не має жодної згадки, навпаки, норманські найманці показані, як благородні славні воїни, що притаманно всім сагам, адже головна ціль любої саги полягала в тому, щоб оспівати хоробрість славетних воїнів норманів. Досить детально розповідається про договір між Еймундом і конунгом Ярицлейвом: «...*Запитує конунг, куди вони думають їхати, і вони кажуть так: «Ми дізналися, пане, що у вас можуть зменшитися володіння через ваших братів, а ми ганебно вигнані з [нашої] країни і прийшли сюди на схід у Гардаріки до вас , трьох братів. Збираємось ми служити тому з вас, хто виявить нам більше пошани та поваги, тому що ми хочемо здобути собі багатства та слави і отримати честь від вас. Прийшло нам на думку, що ви, можливо, захочете мати у себе хоробрих чоловіків, якщо вашій честі загрожують ваші родичі, ті самі, що стали тепер вашими ворогами. Ми тепер пропонуємо стати захисниками цього князівства та піти до вас на службу...*»».⁶⁸

Слід зауважити, що у літописі Ярослав сам відправляє послів до варягів «за море», натомість в «Еймундовій сазі» вони приходять і наймаються до нього, а в «Сазі про Ингвара Мандрівника», згадується, що Еймунд змушений покинути Скандинавію через конфлікт із норвезьким королем Олафом II Святим, і, у зв'язку із цим, він відправляється до Градаріки на службу до конунга Ярицлейфа.

⁶⁶ Древняя Русь в свете... Том V. С. 135

⁶⁷ Там само. С. 135

⁶⁸ Там само. С.135

За походженням Еймунд є норвежцем, скоріше за все він народився в Рінегеріку близько 995 р., і був ровесником майбутнього норвезького правителя Олафа Святого. Еймунд був нащадком Гарольда Прекрасного, першого короля Норвегії із роду Інглінгів, таким чином в крові Еймунда текла королівська кров. Коли Олаф Святий захопив владу у Норвегії у 1015 р. його батько і брати, один із яких був осліплений, були змушені покинути батьківщину, а сам Еймунд цього ж року пішов на службу до князя Ярослава.⁶⁹

Новгородський князь Ярослав збирає військо проти Святополка, і згідно Іпатіївського літопису Ярослав для походу проти брата збирає тисячу варягів і сорок тисяч новгородців. Але Іпатівський літопис значно перевищує кількість війська. З Новгородського літопису відомо, що у Ярослава під час походу була тисяча варязьких найманців і три тисячі Новгородців, що більше відповідає дійсності.

Щодо війська Святополка то відомо, що у його війську окрім русичів – набраної дружини із місцевого населення, а також частина війська Володимира Великого, яка перейшла на бік Святополка, він також заручається підтримкою кочівників – в якості найманої кавалерії виступають печеніги, точна чисельність війська Святополка із джерел не відома.

Можна провести паралель із міжусобною боротьбою після смерті Святослава. Тоді іще новгородський князь Володимир заручившись підтримкою норманів пішов у похід проти свого брата Ярополка у війську якого, була присутня кавалерія печенігів, а також колишня дружина князя Святослава.

Дві армії зішлись у 1016 р. поблизу міста Любеча, яке розташоване поблизу Дніпра на одному із найкоротших шляхів із Новгорода до Києва. Саме тут відбулася перша битва міжусобної боротьби. Слід відзначити, що

⁶⁹ Михеев С.М. «Эймундова прядь» в составе «Книги с Плоского острова XVI конференции по изучению Скандинавских стран и Финляндии: Материалы конференции (г. Архангельск, Поморский государственный университет имени М. В. Ломоносова, 9–12 сентября 2008 года). Ч. I. Москва; Архангельск, 2008. С. 164–165

літописній хронології відповідає перша битва «Еймундової саги». Наступні дві битви, які описуються в сазі не відповідають хронології. Перебіг битви як в сазі, так і в літописі, має схожі риси так наприклад слова новгородців: *«...Завтра переправимось на них. Якщо хто не піде з нами, то ми самі його порубаєм...»*.⁷⁰ За «Еймондувою сагою» схожі слова належать не новгородцям, а Рагнару другу Еймунда: *«...Тоді Рагнар сказав: «Чого ми чекаємо і що це означає, що ми сидимо спокійно...?»*.⁷¹ Окрім того в сазі є описи місця розташування таборів противника: *«...Бурицлав виступив зі своїх володінь проти свого брата, і зійшлися вони там, де великий ліс біля річки, і поставили намети, тож річка була посередині; різниця в їхній силі була між ними невелика...»*.⁷² Еймунд конунг відповідає: *«...Нашому конунгу рать наших ворогів здається занадто малою; його задуми мало чого варті»*. Після цього йдуть вони до Ярицлейового конунгу і питають, чи не збирається він розпочати бій. Конунг відповідає: *«Мені здається, військо у нас підібране добре і велика сила та захист»*. Еймунд конунг відповідає: *«А мені здається інакше, пане: коли ми прийшли сюди, мені спочатку здавалося, що мало воїнів у кожному наметі і стан тільки для вигляду влаштований великий, а тепер уже не те - їм доводиться ставити ще намети або жити зовні, а у вас багато війська розійшлося додому по волостях, і ненадійне воно, пане»*. Конунг запитав: *Що ж тепер робити?* Еймунд відповідає: *«Тепер все набагато гірше, ніж раніше; сидючи тут, ми змарнували перемогу з рук, але ми, нормани, справу робили: ми відвели вгору річкою всі наші кораблі з бойовим спорядженням. Ми підемо звідси з нашою дружиною і зайдемо їм у тил, а намети нехай стоять порожніми, ви ж із вашою дружиною якнайшвидше готуйтеся до бою»*. Так було зроблено; затрубили до бою, підняли прапори, і обидві сторони почали готуватися до битви. Полки зійшлися, і почався найжорстокіший бій, і незабаром впало багато людей. Еймунд і Рагнар зробили сильний тиск на Бурицлава і напали на нього у

⁷⁰ Літопис Руський... С.82

⁷¹ Древняя Русь в свете... Том V. С. 136

⁷² Тас само. С. 136

відкритий щит. Був тоді найжорстокіший бій, і багато людей загинуло, і після цього було прорвано лад Бурицлава, і люди його побігли. А Еймунд конунг пройшов крізь його рать і вбив так багато людей, що довго було б писати всі їхні імена. І кинулося військо бігти, так що не було опору, і ті, хто врятувалися, бігли в ліси, і так залишилися живими. Казали, що Бурицлав загинув у тому бою. Взяв Ярицлейв конунг тоді великий видобуток після цієї битви. Більшість приписує перемогу Еймунду та норманам. Вони отримали за це велику честь, і все було за договором, бо Господь Бог, Ісус Христос, був у цьому справедливий, як і в усьому іншому. Вирушили вони додому в своє князівство, і дісталися Ярицлейву конунгу та його володіння, і бойовий видобуток, який він узяв у цьому бою. В Літописі відсутній детальний опис битви...»⁷³

В сазі стверджується, що Святополк гине, але потім виявляється, що він відправляється до Бярмаленду – за скандиавськими сагами Бярмаленд являється північно-східною територією, деякі вчені, ототожнюють її із територією Кольського півострова. О. Ридзевська зауважує, що сага перетворює печенігів на союзників Святополка в бярмов, найімовірніше в сазі допущена помилка, як і помилка із хронологією, адже достеменно відомо, що після битви під Любечем, Святополк відправляється до Польщі.

Існує і протилежна точка зору, що Святополк все ж таки міг відправитися до печенігів і у 1017 р. та здійснити похід на Київ. І лише не захопивши Київ разом із печенігами відправляється до Болеслава за допомогою, але дана версія не користується популярністю серед вчених.

Проаналізувавши текст саги можна дійти висновку, що норманські найманці зіграли не останню роль під час битви. Із тексту виходить, що перемогою над Святополком Ярослав має завдячувати саме норманам. В сагах часто зустрічається перебільшення сили норманів, але скоріше за все не в цьому випадку, адже вікінги складали основу армії Ярослава, до того ж вони являлися професійними і вправними воїнам і Ярославу було б дуже

⁷³ Древняя Русь в свете... Том V. С. 137

важко перемогти в битві без їх участі, тим паче, якщо вірити тексту саги частина війська Ярослава дезертирувала.

Щодо свідчень сучасника тих подій, Тітмара Мерзебургського, то він висунув припущення, що битва між Ярославом Мудрим і Святополком відбулася не у 1016 р. (оскільки ще з літа 1015 р. Святополк знаходився в Кракові при дворі тестя). Деякі вчені зокрема М. Котляр відзначають, що у 1016 р. Ярослав міг битися біля Любеча, однак не із Святополком, а із Мстиславом Володимировичем, або Борисом, але ці твердження не можливо підтвердити ані за допомогою літописа, ані інших джерел. Участь Мстислава у битві біля Любеча зовсім мало імовірна адже в той час Мстислав укріплював свою владу у Тмутаракані і не був готовий до такого складного військового походу⁷⁴.

Все ж таки, найвірогіднішою версією є те, що після поразки Святополка в Любецькій битві він відправився до свого тестя польського короля Болеслава I, а Ярослав зайняв київський престол.

Із Новгородського літопису відомо що у 1017 р. Ярослав здійснив похід до міста Берестя. Від Тітмара ми дізнаємося, що в цей самий рік Ярослав захоплює якесь місто яке не несло стратегічного значення.

Святополк і Болеслав розпочали підготовку до нового походу проти Ярослава, який правив у Києві. Найімовірніше Святополк втратив більшу частину свого війська і залишався без дружини, і як наслідок він повинен повністю спиратися на військову підтримку свого тестя. За допомогу у поверненні великокняжого престолу, Святополк пообіцяв відати польському королю Червенські гради які у свій час захопив князь Володимир.

В цьому поході, як і минулого разу Святополк найняв до війська кочівників печенігів. Німецький хроніст не одноразово повідомляє про тісні зв'язки та союз Болеслава із печенігами яких нібито король Польщі підбивав на військові походи проти Давньоруської держави: *«...за наученням*

⁷⁴ Титмар Мерзебургский. Хроника 2-е изд., исправл. Перевод с лат. И.В. Дьяконова Москва: Русская панорама 2009. С.173

Болеславою часто нападали ворожі печеніги, постраждав він (Київ) і від сильної пожежі...»⁷⁵. Скоріш за все це той самий печенізький напад на Київ, який деякі давньоруські джерела розміщують під 1017 р. в рік коли «...погоріли церкви...» в Києві. Скоріше за все Болеслав використовував вже згадану тактику візнатнійців щодо кочівників, яких вони не одноразово підкупляли для нападу на руські землі. Як відомо кочівники завжди спустошували землі навкруг міст, що завдало удару і так ослабленим землям міжусобною війною, та й армія Ярослава була виснажена військовими походами.

За «Літописом минулих літ» 1018 р. Святополк і Болеслав вирушають в похід проти Ярослава. Галл Анонім називає цей похід помстою за те, що і ще Володимир Великий не віддав заміж за Болеслава свою сестру: «...Отже, перш за все треба включити в послідовність [оповідання], з якою славою і блиском він помстився за свою образу, [завдану] королем Русі...»⁷⁶, але скоріше за все річ іде про Предиславу, дочку Володимира. Робота польського хроніста переповнена перебільшеннями і плутаниною в хронології, він стверджує, що Болеслав зміг захопити Київ без бою: «Сталося так, що король Русі тоді, за простотою, [властивою] тому народу, на човні ловив вудкою рибу, як раптом приходить звістка, що король Болеслав - поруч. Той ніяк не міг цьому повірити, але врешті-решт переконавшись, бо до нього прибували все нові гінці, жахнувся. Тільки тоді, піднісши до рота разом великий і вказівний пальці, він послинив, як заведено у рибалок, гачок і, кажуть, промовив до сорому свого народу [такі] слова: «Якщо Болеслав прилежав не цьому заняттю (рибальство. - Укл.) , а його звичайною забавою служили війна і зброя, то Бог вирішив віддати до його рук і це місто, і королівство Русі, і скарби». Промовивши це і не поширюючись далі, він кинувся тікати»⁷⁷

Як вважає Т. Джексон цей уривок потрібно ототожнювати саме із

⁷⁵ Древняя Русь в свете... Том IV.С.217

⁷⁶ Там само. С.217

⁷⁷ Там само. С.218

битвою на р. Буг, але вже як зазначалось в праці польського хроніста є величезний масив помилок.

Слід додати що Галл Анонім, після повідомлення про захоплення Болеславом Києва, далі наводить опис якоїсь битви: *«...Але відкладемо спогади про це до наступної сторінки і розповімо про одну з його битв, гідну згадки завдяки незвичайності того, що сталося, з якого видно, що смиренність краща за гординю. Сталося, що в той самий час, не знаючи один про одного, король Болеслав напав на Русь, а король Русі – на Польщу; і той, і другий розбили табори біля річки один у межах землі іншого, а річка була між ними. Коли королю Русі повідомили, що король Болеслав уже перейшов річку і влаштувався з військом на прикордонні його (короля Русі.) королівства, безглуздий король вирішив, що за допомогою своєї численної [раті] вже загнав того в сіті, наче звіра. Кажуть, він передав йому слова, [повні] надзвичайної гордовитості, які мали звернутися на його [власну] голову: «Нехай Болеслав знає, що він, подібно до бруду, оточений моїми собаками і мисливцями». На це польський король відповів: «Ти добре сказав про борову в багнюці, бо кров'ю твоїх мисливців і собак, тобто князів (duces) і воїнів, я офарблю копита коней моїх, а землю твою та міста знищу, наче небачений звір». Поки той і інший обмінювалися такими промовами, наступного дня чекало свято, яке король Болеслав збирався відсвяткувати, і відклав бій на третій день. А цього дня різали численних тварин, яких готували до свята для столу короля, який мав намір за звичаєм бенкетувати зі своїми воєначальниками. Коли всі кухарі, прості воїни (inquilini), слуги, військова челядь зібралися на березі річки мити м'ясо і нутроці тварин, з іншого берега річки васали (clientes) і зброєносці⁸¹³ русі голосно насміхалися і задирали їх образливими до гніву образами. Ті ж у свою чергу не відповідали жодними образами, а замість образ кидали їм у вічі нечистоти від нутроців та покидьки. Коли ж русь все більше і більше обсипала їх лайкою і, розпалюючись ще сильніше, почала навіть турбувати стрілами, військо Болеславової челяді, кинувши собакам і птахам те, що було в них у руках, зі*

зброєю воїнів (milites), що вдавалися до полуденного сну, перепливло через річку [і] здобуло перемогу над настільки великою безліччю русі. І ось король Болеслав і все військо, розбуджені криками і брязкотом зброї, довідалися, в чому справа, дізнавшись причину, запідозрили, чи не навмисне це підлаштовано, вишикувалися бойовим порядком і напали на ворогів, що звідусіль біжать. Ось чому не тільки челяді дісталася і слава перемоги, і вина [за пролиття] крові. Безліч же воїнів, що переходили річку, було таке, що тим, хто перебував унизу, вона здавалася не водою, а сухою дорогою. Цього небагато, сказаного про його війни, вважаю, досить, щоб слухач отримав користь із спогадів про його життя і наслідував [і].»⁷⁸

Даний опис може претендувати на битву між Болеславом і Ярославом мотив битви схожий із літописною, але польський і хроніст робить ряд помилок зокрема стверджує, що на службі руського короля перебували печеніги, що не як не підтверджується, адже навпаки печеніги знаходяться на службі у Болеслава. Скоріше за все це зроблене для того, щоб не дивлячись ні на що, польський король зміг перемогти. Т. Джексон вважає, що сюжет із битвою може бути або пізнішою вставкою, або відголоском відступу Болеслава із території Русі. Хоча є і протилежні думки, що просто виникла хронологічна плутанина, як і в скандинавських сагах. Найвірогідніше все таки інформація про дану битву є пізнішою вставкою подій битви між Болеславом і Ярослав.

Згідно із «Хронікою» Тітмара Мерзебурзького 22 червня 1018 р. відбувається битва на не відомій йому річці: *«Не слід промовчати і про гідне жалю лихо, що спіткало Русь, бо з нашою допомогою Болеслав напав на неї з великим військом, завдавши їй великої шкоди. 22 липня названий князь, підійшовши до якоїсь річці, наказав своїм воїнам розбити там табір і навести необхідні переправи. Король Русі, розташувавшись зі своїми [військами] поблизу тієї ж річки, з нетерпінням чекав результату битви, що відбулася за взаємною угодою. Тим часом поляки, дразнячи близького*

⁷⁸ Древняя Русь в свете... Том IV. С. 219

ворога, викликали зіткнення, що [завершилося] ненавмисним успіхом, так що річку, що охороняла, були відкинуті. Дізнавшись про це, Болеслав підбадьорився і, наказавши колишнім з ним негайний збір, стрімко, хоч і не без зусиль, переправився через річку. Вороже ж військо, вишикувавшись навпроти, марно намагалося захистити батьківщину, бо, поступившись у першій сутичці, воно не чинило серйознішого опору. Тоді впала там незліченна кількість тих, хто біжить, переможців же – небагато. З наших загинув славний лицар Херік, якого наш імператор довго тримав ув'язнення. З того дня Болеслав, [добившись] бажаного успіху, переслідував розбитого ворога, а мешканці всюди зустрічали його з честю та великими дарами.»⁷⁹

З літопису ми достеменно знаємо, що це річка Буг. На сьогоднішній день вчені вважають, що місцем битви була річка Західний Буг поблизу давньоруського міста Велинь – біля сучасного села Городок на території Польщі. Хід битви, як вже зазначалось описується в різних джерелах як в давньоруських, так і в західноєвропейських, але причини і хід битви відрізняється в кожному джерелі.

Особливістю хроніки саксонського єпископа полягає в тому, що він був сучасником тих подій і найвірогідніше частина подій була записана зі слів учасників походу, а саме саксонців, зокрема слід відзначити уривок із джерела де Тітмар говорить «...із нашою поміччю перемогли...», що говорить не лише про участь саксонців, але й про те, що записи велись із слів учасників походу, окрім того Тітмар подає деталі ходу битви, які могли знати лише його учасники.

Окрім польської дружини на стороні Болеслава виступали: триста саксонців, п'ятсот угорців, тисяча печенігів. Деякі вчені вважають, що участь саксонців в польському поході більш за все була зумовлена складними політичними відносинами між Священною Римською імперією і Польщею, адже в лютому місяці того ж року був укладений мирний договір між ними. І присутність саксонців мала більш символічний характер суть якого полягала

⁷⁹ Титмар Мерзбургский... С.173

ніби, як в підтверджені миру між двома державами.

Тітмар Мерзебурзький згадує славного лицаря (в деяких перекладах васала) Херіка, який загинув під час битви. Без сумнівів це той самий Херік Гордий який перейшов на бік Болеслава у ході німецько-польської компанії 1015 р. він був спійманий того ж року німцями і посаджений до в'язниці. Можна дійти висновку, що Херік опинився на волі після підписання миру і вступив до дружини Болеслава або можливо взагалі був викуплений поляками із вязниці.

Давньоруські джерела подають такий опис битви: «...Рушив Болеслав, [князь лядський], зі Святополком на Ярослава, з ляхами. Ярослав же зібрав множество русі, варягів, словен, рушив супроти Болеслава і Святополка, і прийшов до [города] Волині, і стали [війська] обополі ріки Бугу.

А був у Ярослава кормилець і воєвода Блуд . І став Блуд глузувати з Болеслава, говорячи: «Ось як ми пропорем тобі тріскою черево твоє товстее!» Був бо великий і важкий Болеслав, так що навіть на коні не міг він сидіти, але був тямущий. І сказав Болеслав до дружини своєї: «Якщо вам од сього глузування не прикро,— я один погину!» І, сівши на коня, вбрів він у ріку, а вслід за ним — вої його. Ярослав же не встиг приготуватися до бою, і переміг Болеслав Ярослава...».⁸⁰

Щодо війська Ярослава відомо, що він зібрав велику армію,(але кількість війська не зазначається), яка складалась із «...русі, варягів і словен...». Тобто, виходить, що Ярослав мав і в цій битві норманських найманців, які за своїм походженням скоріше за все були норвежцями, шведами і данцями. Тітмар Мерзебурзький не однаразово говорить про присутність у війську київського князя норманів і данців. Причина розподілу німецьким хроністом на норманів і данців полягає у географічному розташуванні, адже данці знаходились поруч , а нормани тобто норвежці, шведи, ісландці десь далеко за морем. Слід зауважити, що у війську Ярослава в цей час могли бути присутні і ісландці, на той час пройшло майже сто років

⁸⁰ Літопис Руський... С.82

від закінчення колонізації Ісландії скандинавами, новгородські словени і напевно дружина із київлян-русів. Також у війську Ярослава під час битви могли бути представники, як балтських, так і фіно-угорських племен, адже як вже зазначалось практика вербування балтів до війська відома, ще із часів князя Володимира, коли той вів боротьбу за київський престол.

Ярослав програв битву проти війська Болеслава і був змушений відступити до Новгороду: *«...Ярослав тоді втік із чотирма чоловіками до Новгороду, а Болеслав увійшов у Київ зі Святополком. І сказав Болеслав: «Розведіте дружину мою по городах на покорм». І було так [зроблено]...»*.⁸¹

Титмар повідомляє кардинально різний розвиток подій: *«Тим часом Ярослав силою захопив якесь місто, належавше тоді його брату, а жителів увів»*.⁸² Вірогідніше за все саксонський хроніст зробив помилку, двічі записавши одну і туж саму подію. Річ іде про Берестя, яке Ярослав захопив у 1017 р. І що є логічно, адже Ярослав у битві із Болеславом втратив майже всю дружину.

Добравшись до Новгороду, Ярослав, як повідомляє літопис вирішив відправитись за море в Скандинавію найімовірніше до Швеції, але його зупиняють новгородці: *«...Коли ж Ярослав прибіг до Новгороду, хотів він утікати за море. Та посадник Костянтин, син Добринин, з новгородцями порубали човни Ярославові, кажучи: «Ми можем іще битись за тебе з Болеславом і з Святополком...»*.⁸³ Із літопису нам відомий збір грошей для найму воїнів: *«...І стали [новгородці] гроші збирати: з мужа — по чотири куни, а з старост — по десять гривень, а з бояр — по вісімдесят 3 гривень. І привели варягів, і дали їм гроші, і зібрав Ярослав воїв многих...»*.⁸⁴

Після найму варягів і закінчення приготувань у тому ж році Ярослав вирушає в похід на Київ: *«...Святополк же став княжити в Києві, та пішов Ярослав на Святополка, і переміг Ярослав Святополка, і втік Святополк у*

⁸¹ Літопис Руський... С.83

⁸² Титмар Мерзебургский... С.175

⁸³ Літопис Руський... С.83

⁸⁴ Там само. С.83

Печеніги....». Святополк після своєї поразки змушений заручитися підтримкою печенігів, найімовірніше він укладає із ними союз, деталі якого залишаться для нас невідомими.

У 1019 р. на р. Альта відбувається вирішальна битва між Ярославом і Святополком, за свідченням літописця битва відбувається на тому самому місці де за наказом Святополка вбивають Бориса. Як вже згадувалось на стороні Святополка виступають печеніги, а на боці Ярослава варяги. Літописець так описує битву: *«...Була ж тоді п'ятниця, сходило сонце, і зійшлися оба [полки], і сталася січа люта, якої ото не було в Русі – і за руки беручись, рубалися, і зступилися тричі, так що по долинах кров текла, – і під вечір одолів Ярослав, а Святополк утік...»*.⁸⁵[Додаток Г]

Деякі вчені вважають, що після битви, під час втечі Святополка до Польщі, його вбили норманські найманці на чолі із Еймундом. Вважається, що про це йдеться в «Еймундовій сазі». За хронологією саги це остання битва між Яріцлейвом і Буріслейвом. Відповідно до саги Еймунд із своєю дружиною відіграли провідну роль під час битви. Зі смертю Святополка закінчується перший етап міжусобною боротьби синів Володимира Святославовича, переможцем з якої вийшов Ярослав Мудрий. Внесок скандинавів у боротьбу між Святополком і Ярославом не слід переоцінювати, як це дещо робиться в «Сазі про Еймунда», але й не потрібно недооцінювати, військо норманів зайняло видне місце в подіях 1015 – 1019 р. можна сміливо стверджувати, що норманські найманці склали бойовий кістяк армії Ярослава Володимировича.

В «Еймундовій сазі» князь Ярослав виступає надзвичайно жадібним і весь час затримує виплати грошей по договору Еймунду і його дружині. В результаті чого Еймунд зі своєю дружиною переходить на службу до конунга «Вартілава» тобто Бречислава.

У 1021 р. із «Літопису минулих літ» відомий конфлікт між Ярославом і Бречиславом князем Полоцьким: *«...Прийшов Бречислав, син Ізяславів, онук*

⁸⁵ Літопис Руський... С.83

*Володимирів, на Новгород і зайняв Новгород. Забравши безліч новгородців і майно їх, він пішов до Полоцька назад...».*⁸⁶ Причина конфлікту із літопису не відомо, але скоріше за все ж та сама боротьба за владу. Ярослав виходить переможцем, після битви на річці Судомир-ріки: *«...А коли він прибув до Судомири-ріки, Ярослав і виступив із Києва, на сьомий день настиг його тут. І переміг Ярослав Брячислава, а новгородців вернув там до Новгорода, а Брячислав утік до Полоцька...».*⁸⁷ Наслідком битви стає мир між Брячиславом і Ярославом, першому скоріше за все приходиться визнати владу великого князя київського.

В цій битві, як і в решті подій міжусобиць приймають участь норманські найманці. У вирішенні питання миру згідно «Еймундової саги» провідну роль зіграли нормани, відповідно до сюжету саги битва не відбулась, а Еймунд стає князем Полоцьким, що мало ймовірно адже слідів діяння Еймунда в Полоцьку не знайдено, а хронологія подій зовсім не відповідає літописам. Скоріше за все правдивою є версія «Саги про Інгвара Мандрівника» в якій йдеться, що Еймунд покидає Русь після подій 1015 -1019 р.: *«...У той час, про який розповідається, Еймунд був у Хольмгарді, і провів багато битв, і перемагав у всіх, і відвоював, і повернув конунгу багато земель, що платили данину. Потім захотів Еймунд відвідати свої володіння, і бере велике й добре споряджене військо, бо не мав браку ні грошей, ні зброї. Ось іде Еймунд із Гардарики з великою пошаною та всенародною повагою, і приходять тепер у Світод, і стверджується там у своїй державі та володіннях, і, одразу, задумав він одружитися, і бере за дружину дочку могутнього чоловіка, і народився у нього з нею син, якого звали Інгару...»*⁸⁸

Версія про те, що Еймунд покидає Русь і відправляється на батьківщину являється більш реалістичною, адже з літопису відомо, що Брячислав князь Полоцький помирає, аж у 1044 р. До того ж відомо, що Олаф Святий прибуває на територію давньоруської держави, після свого

⁸⁶ Літопис Руський. С. 84-85

⁸⁷ Там само. С.84-85

⁸⁸ Древняя Русь в свете... Том IV. С.245

вигнання із Норвегії у 1028 р. він дружелюбно відноситься до товариша Еймунда Рагнара, а про самого Еймунда немає жодної згадки. Вчені висувають також версію, що він отримав у володіння інші землі, а не Полоцьк і помер молодим від хвороби. Слід зауважити, що все таки найбільш реальною є версія одного Еймунда, адже із «Еймундовою саги» практично нічого не говориться про його життя окрім служби у князя Ярослава, в сазі про «Інгвара Мандрівника» навпаки широко описується життя Еймунда до і після служби к князя Ярослава Володимировича.⁸⁹

Після загибелі Святополка на політичній арені з'являється Тмутараканський князь Мстислав. У 1022 р. він йде в похід на косогів – народ яких ототожнюють із сучасними адигейцями. В літописі детально описується похід князя: *«...У сі ж часи Мстислав , [брат Ярослава], пробував у [городі] Тмutorокані. І пішов він на Касогів, а почувши це, князь касозький Редедя виступив супроти нього. І коли стали війська одне проти одного, то сказав Редедя Мстиславі: «Для чого ми будемо губити дружину один одному? Зійдімось-но оба самі боротися. І якщо одолієш ти, то візьмеш майно моє, і жону мою, і землю мою. Якщо ж я одолію, то візьму твоє все». І сказав Мстислав: «Хай буде так...»»⁹⁰ Поєдинок Мстислава і Косоюзького князя Редеді, закінчився перемогою першого: *«...ударив він ним о землю, і, вийнявши ножа, ударив його в гортань ножем, і був тут зарізаний Редедя...»⁹¹ Таким чином Мстислав підкорює племена косогів: *«...І, ввійшовши в землю його, він узяв усе майно його, і жону його, і дітей його, і данину наклав на касогів...»⁹² Найімовірніше Мстислав походом на косогів намагався забезпечити собі надійний тил. До того ж Мстислав набери дружину із підкорених косогів. Окрім того тмутараканський князь таким чином намагався уберегти кордони від зазіхань у час відсутності князівської дружини.***

⁸⁹ Михеев С.М. Усобица 1015–1019 годов в древнерусских и скандинавских источниках Москва. Институт славяноведения РАН, (Славяно-германские исследования / Отв. ред. серии Ф. Б. Успенский. Т. 4.) 2009.С.35

⁹⁰ Літопис Руський... С.85

⁹¹ Там само.С.85

⁹² Там само. С.85

У 1023 р. Мстислав вирушає із Тмутаракані у похід на Ярослава. Достеменно відомо, що у складі дружини Мстислава були тмутараканці, хозари і вже, як згадувалось підкорені косоги.

У 1024 р. як повідомляє літописець Мстислав йде до Києва: *«...прийшов Мстислав із Тматороканя до Києва. Та не прийняли його кияни, і він, пішовши, сів на столі в Чернігові...»*.⁹³ Саме із цим повідомленням більшість вчених пов'язують появу Чернігівського князівства, називаючи дві дати 1023 р. або 1024 р. В цей же час Ярослав приборкує повстання у Суздалі: *«...У сей же рік повстали волхви в Суздальцях. І побивали [там] старших людей по диявольському наущенню і через бісівську ману, говорячи, що ці держать запаси. І заколот великий, і голод в усій землі тій був . [І] рушили по Волзі всі люди в Болгари, і привезли хліба, і так вижили. Коли ж почув Ярослав про волхвів тих, то прийшов він до Суздаля, і захопив волхвів, і [одних] розточив, а других покарав, сказавши так: «Бог наводить за гріхи на кожну землю голод, або мор, або засуху, або іншу кару, а людина не знає нічого...»*.⁹⁴ Після приборкання повстання волхвів Ярослав відправляється до Новгороду.

Ярослав дізнавшись, що Мстислав зайняв Чернігів найняв варягів: *«...І послав Ярослав [послів] за море по варягів, і прийшов [князь] Якун із варягами...»*.⁹⁵ Знову ж таки, як і минулі рази Ярослав йде на угоду з варягами, наймаючи їх до свого війська, а щодо походження князя варягів Якуна Сліпого, О. Пріцак ототожнює його із Норвезьким конунгом Хакуном Ейріксоном. Цієї ж точки зору дотримується і С. Міхеєв, який розвиває ідею О. Пріцака про походження Якуна проводячі паралелі між літописним Якуном і Хакуном із «Саги про святого Олафа».⁹⁶ До того ж в якості аргументів С. Міхеєв наводить кон'юнктуру Н. Ламбіна про не правильне

⁹³ Літопис Руський... С.85

⁹⁴ Там само. С.85

⁹⁵ Там само. С.86

⁹⁶ Міхеєв С.М. Варяжские князья Якун, Африкан и Шимон: Литературные сюжеты, трансформация имен и исторический контекст *Древняя Русь: Вопросы медиевистики*. № 2 (32). 2008. С. 28-29.

словоділення фрази «ібо якун сліп».⁹⁷ Слід відмінити що кон'юнктура Н. Лабіна про не правильне ділення слів визнана більшістю вчених. Отже, Ярослав, як і в минулі рази наймає норманських найманців, половина з них являються норвежцями, дружиною конунга Хакуна Ейріксона – останнього ярла Халдіра і правителя Норвегії. Війська двох князів зіткнулися у 1024 р. біля літописного Листвена. Довгий час в історичній науці точилась перепалка щодо локалізації Листвена, адже у сучасній Чернігівській області є два місця, де могла відбутися битва с. Малий Листвен Репкінського району і с. Великий Листвен Городнянського району. На сьогоднішній день більшість вчених дотримується версії, що битва відбулась саме біля с. Малий Листвен. На користь цієї версії говорять проведенні археологічні дослідження здійснені В. Коваленком і А. Щекуном результати досліджень були викладені у праці «Летописный Листвен (к вопросу локализации)». На сьогоднішній день питання місця поля битви залишається відкритим.⁹⁸

Про співвідношення сил достеменно не відомо. На стороні Мстислава виступала тмутараканська дружина, хозари, косоги та сіверяни(чернігівці), на боці ж Ярослава виступали варязькі найманці, яких було, ймовірно, не більше тисячі, вони склали кістяк армії Ярослава. Про новгородців Літописець нічого не говорить, це можна пов'язати із конфліктом Ярослава і новгородців у 1020 р. З літопису відомо, що битва відбувається в ночі під час грози: «...Мстислав же, почувши [про це], виступив супроти них обох до [города] Листвена . Мстислав при цім звечора приготував до бою дружину і поставив сіверян у чоло проти варягів, а сам став із дружиною своєю по обох крилах. І настала ніч горобина , і була пільма, і громи, і блискавка, і дощ. І сказав Мстислав дружині своїй: «Підемо на них».⁹⁹ Мстислав завчасно пошикував свою дружину в незвичний бойовий порядок, по центру знаходились сіверяни на «крилах», тобто по флангах знаходилась дружина

⁹⁷ Ламбин Н. П. О слепоте Якуна и его златотканой луде: Историко-филологическое разыскание Журнал Министерства Народного Просвещения. 1858. СПб.С. 35-37

⁹⁸ Коваленко В.П., Шекун А.В. Летописный Листвен (к вопросу о локализации). *Советская археология*. № 4. 1984. С. 61.

⁹⁹ Літопис Руський. С.86

Мстислава. Весь бойовий порядок складався із трьох частин: із центру і двох крил. Таким чином Мстислав вибудував свою дружину в так званий «полковий ряд», де на флангах знаходилась найкраща дружина. Слід зауважити, що цю тактику використає Ярослав у 1036 р. проти печенігів, а у 1093 р. Ярославичі проти половців. В свою чергу, варяги під час битви шикувались у суцільну лінію і атакували вже згаданою, так званою «лавою». Скоріше за все Мстислав був добре ознайомлений із тактикою норманських найманців, через, що мабуть чи не вперше використає тактику «полкового ряду» проти Ярослава.¹⁰⁰

Як відомо із ісландської саги «Барді син Гундмунда», яку О. Ридзевська ототожнює із битвою при Листвені, варяги перед битвою були на човнах. Загалом сага розповідає історію ісландця Барді, який загинув під час великої битви. Можна зробити висновок, що у битві окрім Норвежців та Шведів брав участь невеликий загін Ісландців.¹⁰¹

Із літопису відомо, що спершу зіткнулись сіверяни і варяги: «...*І пішов Мстислав, а Ярослав — насупроти, і зступилися в лоб варяги з сіверянами, і трудилися варяги, рубаючи сіверян, а після цього рушив у наступ Мстислав із дружиною своєю і став сікти варягів, і була січа сильна...*»¹⁰² Після того, як варяги були знекровлені, Мстислав вдарив із флангів розбивши дружину Ярослава. Про результат битви розповідає літописець: «...*Коли ж Мстислав засвіта на другий день побачив, що лежать посічені із своїх сіверяни і варяги Ярославові, він сказав: «Хто сьому не рад? Се лежить сіверянин, а се варяг, а своя дружина ціла...*».¹⁰³ Як повідомляє літопис, Мстислав бажав укласти мир із братом,: «. *І послав Мстислав услід за Ярославом [посла], говорячи: «Сиди ти на столі своїм у Києві, оскільки ти єси старший брат, а мені хай буде ся сторона».*¹⁰⁴ Проте Ярослав не пристав на пропозицію брата

¹⁰⁰ Разин Е. А. «История военного искусства VI — XVI вв.» СПб. ООО Издательство Полигон, 1999. С.135

¹⁰¹ Ридзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия IX – XIV вв. Отв. ред. И. П. Шаскольский. Москва. Наука, 1978. С.111

¹⁰² Літопис Руський Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп.ред. О.Є. Мишанич. Київ. Дніпро,1989. С.86

¹⁰³ Там само. С.86

¹⁰⁴ Там само. С.86

побоючись обману, та й не наважився відправитися до Києва без дружини. Таким чином Ярослав із Хаконом Еріксоном були змушені відступити до Новгороду: «...І Ярослав прийшов тоді до Новгороду, а Якун пішов за море....».¹⁰⁵

В битві під Лиственем Ярослав зазнав катастрофічної поразки від свого брата тмутараканського князя Мстислава. Йому знадобилося майже цілих два роки, щоб оговтатися від завданої поразки, адже новгородський князь втратив фактично всю дружину яку привів за собою до Листвена.

На цих подіях закінчується міжусобна боротьба Володимировичів. У 1026 р. між Мстиславом і Ярославом було укладено мир: «Ярослав зібрав воїв многих, і прийшов до Києва, і вчинив мир із братом своїм Мстиславом коло Городця [Пісочного]. І розділили вони по Дніпру Руську землю: Ярослав узяв сю сторону, а Мстислав – ту. І стали вони оба жити мирно і в братолюбстві, і перестали усобиця й заколот, і була тиша велика в землі Руській.»¹⁰⁶ Наслідком домовленості між братами буде утворений дуумвірат який триватиме до 1036 р., до смерті Мстислава В результаті міжусобних війн Ярослав Володимирович стане князем київським, а його брат Мстислав князем чернігівським.

За час усобиць у військових походах князів будуть брати участь різні народи. Особливе місце будуть займати нормани, які скоріше за все були пристуні у дружині Святополка і Бречислава, але найбільше їх буде у складі дружини новгородського князя Ярослава, і складали кістяк його армії особливо в битві при Листвені коли через якийсь конфлікт із Новгородцями їх практично не було у війську.

Висновок до розділу 2. Отже, як і за часів першої міжусобиці між синами князя Святослава Новгородський князь залучає до свого війська норманську дружину, а київський князь кочівників печенігів, відомо, що за часів Ярополка кількість Печенігів не була значною, на відміну від дружини

¹⁰⁵ Літопис Руський... С.86

¹⁰⁶ Там само. С.86

Святополка. Печеніги виступають одними із найголовніших військових союзників, як що не враховувати його тестя польського короля Болеслава Хороброго. Що до армії Болеслава то його похід на Київ можна віднести до військової інтервенції, польський король переслідував перш за все власні політичні інтереси коли здійснював похід на Київ, він допоміг посісти Святополку київський престол (хоч і на короткий термін) в обмін на червенські міста, які приєднав до Русі і ще Володимир Великий. А також як що вірити Галу Аноніму для особистої помсти, за те що Володимир не видав заміж за його власну дочку.

Слід зауважити, що новгородські князі мали не аби які тісні зв'язки із Скандинавією, що в першу чергу зумовлено географічно, а владу отримую не старший брат, а новгородський князь так було за Володимира Великого і за Ярослава Мудрого, і не аби яку роль в цьому відіграли нормани.

На сам кінець слід сказати, що за Ярослава Мудрого кількість норманів зростала, а самі вони складали кістяк армії Ярослава під час міжусобної боротьби за київський престол. І до того Ярослав порідниться із шведською принцесою Інгігердою, що не аби як зблизило його із європейськими монархами.

Розділ III. ІНОЗЕМНІ ВІЙСЬКОВІ ФОРМУВАННЯ НА РУСІ ЗА ЧАСІВ ПРАВЛІННЯ ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Час правління Ярослава Мудрого називають часом найбільшого розквіту давньоруської держави, яка являлась однією із наймогутніших середньовічних держав Європи. Великий князь київський Ярослав Володимирович провадив активну зовнішню політику, яка проявлялась у військових походах, зокрема останній похід на Візантійську імперію, а також у так званій шлюбній дипломатії, наслідком, якої стало те, що його діти одружувалися із представниками різних королівських родів Європи. Зокрема, доньки, Анна вийшла за французького короля Генріха I, Єлизавета за короля Норвегії Харольда Сурового, Анастасія, за короля Угорщини Андраша I, сини, Всеволод одружився на дочці візантійського імператора Константина IX Мономаха, Ізяслав на сестрі польського короля Казимира I – Гертруді, Святослав на австрійській принцесі Оді. Така активна шлюбна політика Ярослава призвела до того, що від істориків він отримав прізвисько «тестя Європи», приблизно в 60 знатних родів Європи буде текти кров нащадків Ярослава.¹⁰⁷

Саме під кінець його правління поступово відмовились використовувати найманні війська, а все більше приділяли уваги власній дружині, яка формувалася із місцевого населення. Перш за все – це було зроблено із економічних міркувань, адже наймане військо було дуже дорогим в утриманні, на відміну від дружини набраної із місцевого населення чи, із підкорених народів.

Крім того, Ярослав закінчив проекти, які розпочав і ще його батько Володимир, а саме будівництво «змівих валів», система укріплень на півдні Русі. Він, як і його батько, переселяв підкорені народи для зміцнення півдня своєї держави, від кочівників. Окрім того на службі Ярослава і ще довгий час залишалися найманці нормани, які брали участь у військових походах

¹⁰⁷ Войтович Л.В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів, 2000, С.13

великого князя.

Як вже згадувалось в минулому розділі у 1026 р. між Ярославом і його братом Мстиславом Тмутараканським було укладено мир. Мстислав, як менший брат, запропонував Ярославу зайняти великокиївський престол, а сам сів на правління в Чернігові, при цьому вони розділили державу по Дніпру, тим самим фактично утворили дуумвірат який протримався до 1036 р. до смерті чернігівського князя Мстислава.

В період між за 1027 – 1029 рр. за хронологією «Повісті минулих літ» не відбувалося жодних військових дій, так в інформації за 1027 р. сказано що в цей рік народився син Ярослава Святослав, а 1029 р. літописець охарактеризував коротким повідомленням: «...мирний рік...».

Дещо відміна інформація подається у Никонівському літописі, а саме повідомлення про військовий похід 1029 р.: «...Ярослав ходив на Ясів, і здобув їх. В цей же рік він мирно розселив по Русі їх...»¹⁰⁸ Схожу інформацію подає російський історик В. Татищев: «...Війна на ясів. Ходив Ярослав на ясов і, взявши їх, поселив по Русі...».¹⁰⁹

Племена ясів відносять до аланської групи племен, які переселилися на територію Угорщини близько VII ст. Скоріше за все похід на ясів мав місце, і Ярослав розселяє їх по кордону давньоруської держави, зокрема найвірогідніше на півдні держави. Фактично він переселяє воїнів із своїми сім'ями в прикордоння де вони несуть військову службу. Така практика мала місце і раніше.

Під 1030 р. у літописі повідомляється: «...Ярослав узяв [город] Белз. І родився Ярославу четвертий син, і нарик він його ім'ям Всеволод. Сього ж року пішов Ярослав на Чудь, і переміг їх, і поставив город Юр'єв. У сей же час, коли помер Болеслав Великий у Ляхах, був заколот великий в Лядській землі, і, повставши, люди побили єпископів, і попів, і бояр своїх, і був заколот

¹⁰⁸ Полное собрание Руських летописей Т.9. VIII. С.79

¹⁰⁹ Татищев В. Н. История Российская. С.П.б. 1774. С.91

у них ...». ¹¹⁰ Перш частина літописного повідомлення відноситься до початку польської компанії Ярослава по поверненню червенських міст, які захопив Болеслав під час міжусобної боротьби в Київській державі в 1015 – 1019 рр. Проте, тепер, як ми бачимо, ситуація змінилася, помирає польський король Болеслав Хоробрий і тепер в самій Польщі розпочинається міжусобна боротьба за владу, чим власне і скористався київський князь.

Що до походу на естську чудь, тут криється, декілька політичних причин, перша – ще батько Ярослава – Володимир найімовірніше збирав данину з цих племен і Ярослав хотів повернути контроль над ними. Друга причина полягає в тому, що ести підтримали, короля Данії і Англії Кнута I у боротьбі проти Олафа Святого короля Норвегії. Ще у 1027 р. Олаф Святий у союзі із Швецією напав на Данію. В результаті у 1028 р. Олаф зі своїм сином Магнусом змушений був тікати до Швеції а потім, до Інгігерди та Ярослава в Градаріку до Гольмграда. Слід зауважити, що герої саг у згаданий час, прибувають до Гольмграда тобто Новгород, а не до Києва – центру Давньоруської держави, Т. Джексон зауважує, що це можливо пов'язано із традицією написання саг.

Як відомо із саги про «Магнуса доброго», малолітній Магнус залишається при дворі Ярослава в Гольмграді: «...А Магнус перебуває в дружині конунга і виховується з великою любов'ю, і був він тим більше коханий, що старшим і розумнішим він ставав...»¹¹¹, коли Олаф прибуває до Новгород, Інгігерда просить Олафа, щоб він залишив Магнуса в них. В свою чергу, Інгігерду сага називає наймудрішою і найдобрішою жінкою: «...Вона була мудріша за всіх жінок і гарна собою. Конунг так сильно любив її, що він майже нічого не міг зробити, крім її волі...»¹¹²

Багато вчених проводять паралель саги Магнуса, із сагою про Олафа Трюгве, скоріше за все автори надихалися нею коли писали. Такого висновку дійшли вчені здійснюючи лінгвістичний аналіз тексту. Сага має достатню

¹¹⁰ Літопис Руський... С.86

¹¹¹ Древняя Русь в свете... Том V. С. 138

¹¹² Там само. С.139

кількість схоже вибудованих сюжетних ліній. Зокрема, на цьому наголошує Т. Джексон : «...подібний до розповіді з дитинства Олава Трюггвасона. Дія знову відбувається в Гардарики (на Русі), тільки відноситься до пізнішого часу. Взаємозалежність розповідей про Олава і Магнуса цілком очевидна. Перед нами типовий випадок запозичення та перенесення сюжету з одного твору до іншого...». ¹¹³

Головною причиною активної підтримку Олафа Святого, а потім його сина Магнуса на шляху до королівського престолу, криється в його кровних зв'язках. Дружина Ярослава Мудрого Інгігерда приходилась Магнусу старшою сестрою, тому коли Ярослав одружився із Інгігердою він поріднився із Олафам Святим, але і із імператором Священної Римської імперії Генріхом II.

Походу Ярослава на чудь літописець взагалі не приділяє жодної уваги, не подаючи хоч якусь інформацію, про учасників військової компанії, але скоріше за все у війську великого князя беруть участь норманські найманці, як це вони робили і раніше. Зокрема, в цей самий час до Ярослава приїжджає норвежець не знатного походження Карл, зі своєю дружиною, Ярослав пропонує залишитися на одну зиму в нього, а потім виконати його доручення.

Нормани продовжують увесь час в різній кількості перебувати на території давньоруської держави, як це було і раніше. То ж ймовірно вони брали участь, як і в польській компанії 1030 р., так і в поході на чудь.

За літописом у 1031 р. Ярослав разом із своїм братом Мстиславом здійснює похід до червенських градів: «...Ярослав і Мстислав зібрали воїв многих і пішли на Ляхів. І зайняли вони городи червенські знову, і спустошили Лядську землю, і багатьох ляхів привели, і розділили їх. І посадив Ярослав своїх [ляхів] по [ріці] Росі, і є вони [тут] і до сьогодні...». ¹¹⁴ Літопис не повідомляє жодних деталей про похід та його перебіг, а також склад

¹¹³ Джексон Т. Н. Четыре норвежских конунга на Руси: Из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X — первой половины XI вв. Москва Языки русской культуры. 2000, С. 73

¹¹⁴ Літопис Руський... С.86

дружини, тільки зауважує лише про те, що він разом із своїм братом зібрав велике військо.

Продовжуючи політику переселення народів, Ярослав цього разу переселяє поляків на річку Рось, де проходив південний кордон давньоруської держави, а також так звані «змієві вали». Великий князь найімовірніше міг переселити представників військової дружини та військової знаті із захоплених територій, що підтверджується новими археологічними дослідження регіону Порося, але мова про це піде дещо пізніше.¹¹⁵

Як і в поході 1030 р. на Польщу, у поході 1031 р. приймали участь нормани, про це відомо із скандинавських саг, зокрема із «Саги про Гарольда Сігурдарсона». Гарольд Сігурдарсон або також відомий як Гарольд III Суворий, був найменшим братом Олафа II Святого, і був дядьком Магнуса Доброго. Сага про Гарольда розпочинається із розповіді про битву при Стікластадірі 1030 р. в якій п'ятнадцятирічний Гарольд приймав участь. Саме в цій битві загинув батько Магнуса, Олаф II Святий: «...Харальд, син Сігурда Свині, брат конунга Олава Святого по матері, був у битві при Стікластадірі. В якій загинув святий Олав конунг. Харольд був тоді поранений і втік разом із іншими...».¹¹⁶ Гарольд підлікувавши рани, які отримав під час битви, відправився на територію союзної Швеції, і наступною весною 1031 р. відправився на Русь: «...Наступної весни взяли вони собі кораблі і вирушили влітку на схід у Гардарики до конунгу Ярицлейву, і пробули там зиму. Так говорить Бельверк: [...]. Конунг Ярицлейв добре прийняв Харальда та його людей. Зробився тоді Харальд хевдінгом над людьми конунга, що охороняли країну, разом з Ейвілом, сином ярла Рагнвальда. Так каже Тьодольв [...]...»¹¹⁷

Гарольд на службу до Ярослава прибуває із Ейвілом, сином ярла Рагнвальда. Ейвіл приходився двоюрідним племінником дружині Ярослава Мудрого Інгігерді. Його батька Рагнвальда вона врятувала від гніву короля

¹¹⁵ Джаксон Т. Н. Четыре норвежских конунга., С. 73

¹¹⁶ Древняя Русь в свете... Том V. С. 151

¹¹⁷ Там само. С. 151

Швеції Улофа III Шетконунг. Коли Інгігерда вийшла заміж за Ярослава Мудрого, їй посагом був Альдейгаборг або Ладога, яка із тих часів отримала назву Інгерманландія. За її проханням Рагнвальда зробили посадником або ярлом Ладоги, чим і врятувала Інгігерда життя Рагнвальду. Коли Олаф II Святий переховувався у новгородській землі, то за сагою, він гостював у Рагнвальда, адже в них була «велика дружба».¹¹⁸

Гарольд отримує титул хедвіга від Ярослава Мудрого, таким чином він одночасно стає, як політичним, так релігійним лідером для своїх воїнів. Вважається, що Харольд командував не лише дружиною норманів, але й приймав участь в обговоренні важливих рішень, а також був співкомандувачем усього війська.¹¹⁹

Цікаво що Гарольд, як і Олаф Трюггве, за сюжетами саг, взяв на себе місію захисту всієї Давньоруської держави від ворогів – це є певний стереотип про діяння скандинавів на території Русі, який формували саги. Сучасні історики дещо скептично відносяться до таких повідомлень. Адже, як вже зазначалось, головна ціль саг оспівати героїчні подвиги їх героїв, а інформація про них, зазвичай, є перебільшеною. Найімовірніше, що і Гарольд, і Олаф були воєводами у війську Ярослава і командували загонами норманів. Більшість вчених-норманістів схиляються до думки, що Гарольд Суровий перебував на службі у Ярослава Мудрого протягом 1031 – 1034 рр. і разом із Ейвілом Рагнвальдом та дружиною норманів брав участь польській військовій компанії. Щодо етнічного складу дружини Гарольда, то скоріше за все вона складалася із норвежців, шведів та ісландців. Як мінімум, відомо про двох ісландців із «Саги про Гарольда Суворого»: *«...Згадують двох ісландців, які були у поході з Харальдом. Один із них — Халльдор, син Сноррі Годі, — він приніс цю розповідь сюди до Ісландії, а другий — Ульв, син Оспака, сина Освіура Мудрого. Обидва вони були людьми надзвичайної сили та бойової мужності та друзями Харальда...»*.¹²⁰

¹¹⁸ Джаксон Т. Н. Четыре норвежских конунга. С. 73

¹¹⁹ Филиппчук А. М. Харальд Сигурдссон и русско-византийская война 1043 г. *Slověne*. 2014. № 1. С. 193-195

¹²⁰ Древняя Русь в свете... Том V. С. 153

Після того, як Гарольд покидає службу у Ярослава Мудрого і відправляється до Візантії. Проте, він і далі продовжує підтримувати тісні зв'язки із Русю, про це нам повідомляють саги: «...Гарольд провів багато зим в Африці, захопив величезне багатство, золото і, всякого роду, коштовності. І все те багатство, яке він видобував, але [яке йому] не вимагалось, щоб утримувати себе, він послав зі своїми вірними людьми на північ у Хольмгард під владу та охорону конунга Ярицлейва, і зібралось там [таке] велике багатство, яке й могло бути, коли він воював у тій частині світу, яка була багатша за всіх інших золотом і коштовностями...». Тобто, Гарольд відправляв, платню і награбовані трофеї Ярославу на зберігання, що свідчить про велику довіру, до великого князя і про те, що він продовжував підтримувати Гарольда на шляху до влади. Також слід звернути увагу на бачення світу скандинавами, коли йде мова про Африку то річ скоріше за все йшла про участь норманів у арабсько-візантійських війнах.

Після закінчення служби у Візантії Гарольд прибуває за сагою до Хольмграда, де просить, Ярослава, щоб той відав свою дочку Єлизавету за нього заміж: «...Тієї зими видав конунг Ярицлейв свою дочку за Харальда. Вона звалася Елісабет; нормани звать її Еллісів. Це повідомляє Стув Сліпий «Войовничий конунг Егда взяв собі ту дружину, яку він хотів. Йому випало багато золота і дочка конунга». А навесні зібрався він у дорогу свою з Хольмгарду і вирушив навесні до Альдейг'юборгу, взяв собі там корабель і поплив улітку зі сходу...»¹²¹

Вважають, що перше сватання Гарольда до Єлизавети могло бути у 1035 р., але на той час дочці Ярослава було менше 12 років, тому найвірогіднішою датою є 1045 р. На той час Гарольд ще не був королем, і вважалось, що на той час шлюб був нерівним, тому, можливо у 1035 р. Єлизавета було пообіцяна Гарольду, а сам він відправляється до Візантії для того щоб заробити кошти і накопичити ресурси для захоплення влади у Норвегії. Відомо що Гарольд забирає Єлизавету до себе на батьківщину у

¹²¹ Древняя Русь в свете... Том V. С. 155

1046 р.¹²²

В свою чергу Ярослав увесь час підтримував Гарольда III Суворого на шляху до влади. Коли він повертається до Норвегії у 1045 р. він стає великою загрозою для Магнуса I, який пропонує розділити владу на двох. У 1046 р. Магнус гине, за основною версією через падіння із коня. Таким чином Гарольд Суворий стає єдиним королем Норвегії і у 1048 р. засновує нову столицю Осло. Слід зауважити що із іменем славного конунга пов'язують, кінець норманських завоювань датою якого називають 1066 р. коли під час завювання Англії у битві біля Стамфордського моста гине сам Гарольд, а його дружина була розбита вщент із 100 човнів на батьківщину повернулося близько 25.

У 1032 р. відбувається похід до «Залізних воріт». Дружину новгородців очолює Ульф Рагнвальд, другий син ярла Ладоги, небіж Олафа Трюгтве. Скоріше за все Ульф в цей час був посадником Новгорода. Можливо саме він був організатором походу на Югорську землю (Північний Урал), причиною якого вважають збір данини новгородцями із цього регіону.¹²³

Двома роками пізніше у 1034 р. літописець повідомляє про смерть брата Ярослава Мстислава: *«...Мстислав вийшов на лови, і розболівся, і помер. І положили його [у Чернігові] в церкві святого Спаса, що її він спорудив був сам; було бо зведено її при ньому [так] заввишки, як, на коні стоячи, [можна] рукою досягти. Був же Мстислав дебелий тілом, рудий лицем, мав великі очі. | [Він був] хоробрый у бою, і милостивий, і любив дружину велике, і майна не жалів [для неї], ні питва, ні їжі не боронив. Після цього ж узяв волость його всю Ярослав і став єдиновладником Руської землі. Пішов Ярослав до Новгорода і посадив сина свого Володимира в Новгороді, [а] єпископом поставив [Луку] Жидяту...».*¹²⁴

На цьому закінчується час дуумвірату і розпочинається доба

¹²² Джаксон Т.Н. Елизавета Ярославна, королева норвежская Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто. Москва, 1999. С. 63-65

¹²³ Котляр М.Ф. Княжа служба в Київській Русі. Київ. Інститут історії України НАН України, 2009. С.171

¹²⁴ Літопис Руський... С.87

єдиновладдя Ярослава, давньоруська держава вступає в час найбільшої могутності як військової так і політичної і культурної.

За « Повістю минулих літ» Ярослав у 1036 р. біля Києва розбиває печенігів завдавши остаточної поразки печенігам, а на місці битви наступного 1037 р. він розпочинає зводити собор святої Софії.

Слід зауважити, що повідомлення літописця: *«...А коли ж Ярослав перебував у Новгороді, то прийшла йому вість, що печеніги стоять, обложивши Київ. І Ярослав, зібравши воїв многих, варягів і словен, прийшов до Києва і ввійшов у город свій. А було ж печенігів без числа. Ярослав тоді виступив із города, приготував до бою дружину. І поставив він варягів посередині, а на правій стороні – киян, а на лівім крилі – новгородців, і стали вони перед городом. А печеніги почали йти на приступ, і зступилися вони на [тім] місці, де ото є нині свята Софія, митрополія руська; /89/ бо тоді [це] було поле поза городом. І сталася січа люта, і ледве одолів під вечір Ярослав, і побігли печеніги в різні боки, і не знали вони, куди втікати, і ті, втікаючи, тонули в [ріці] Ситомлі, а інші — в інших ріках. І так погинули вони, а решта їх [десь] розбіглась і до сьогодні...».*¹²⁵ Найвірогідніше потрібно відносити і ще до 1017 р. Коли ймовірно був закладений собор святої Софії, а у 1037 р. собор скоріше за все, був освячений у честь 500–річчя прототипу собору святої Софії у Константинополі. До такого висновку приходять сучасні вчені після вивчення іноземних джерел, зокрема вже згаданого Титмара Мерзебурзького, а також після вивчення графіті всередині собору. На основі отриманої інформації вчені висунули ідею про те, що заснування собору святої Софії відноситься і ще до часів, початку правління Ярослава Мудрого.

Згідно літопису, у 1040 р. Ярослав відправляється в похід на Литву, із цього приводу літописець залишив коротке повідомлення: *«...Ярослав пішов на Литву і переміг...».*¹²⁶ Літописець не подає жодної інформації про похід

¹²⁵ Літопис Руський... С.87

¹²⁶ Там само. С.92

окрім того, що Ярослав переміг. Саме із цим повідомленням археологи, ототожнюють появу представників західнобалтських племен на Пороссі. У 2017 р. був відкритий унікальний балтський могильник на території Острівської громади, тоді ще Рокитнянського району Київської області¹²⁷. Комплекс особливий в першу чергу тим, що подібні балтські могильники знаходяться на території Східної Польщі та Балтії. Тобто на відстані сотень кілометрів. Вчені дотримуються думки про те, що племена західних балтів були переселені на території Поросся, де вони охороняли кордони держави. Слід відзначити, що про переселення балтів зовсім нічого не говориться в літописі, Скоріше за все, Ярослав взяв данину живою силою, або їм було запропоновано переселитися на якихось умовах на території Київської землі. Можливо, що підходять обидва варіанти, а балтські мігранти переселялися на територію Поросся в декілька етапів, адже Ярослав проводить в Балтійській регіон ряд походів.

Також переселення народів, як поляків, так і балтів, пов'язують із розширенням кордонів Давньорускої держави. За правління Володимира Великого, кордон походив по річці Стугна, вже за Ярослава, кордон розширюється і проходить по річці Рось, і це було зроблено для забезпечення від нападів столиці держави – Києва.

Балтське населення, яке було переселене на Русь, ототожнюють вже зі згаданими племенами Куршів. Вчені вважають, що перш за все були переселені воїни разом із сім'ями. Про це свідчить багатий на артефакти могильник археологічного комплексу «Острів», який представлений інгумацією в без курганних похованнях. В першу чергу слід сказати про поховання воїнів, основним поховальним інвентарем яких є бойові сокири та наконечники списів. Відоме також дитяче поховання із кинджалом який претендує на звання скрамасакса

¹²⁷ На сьогоднішній день вивчення пам'ятки археології тривають у межах міжнародного проекту «Baltische Migranten an der Ostgrenze der Kiever Rus. Der spätwikingenzeitliche archäologische Komplex von Ostriv am Ros (Ukraine)» / «Балтські мігранти на східному кордоні Київської Русі. Археологічний комплекс кінця епохи вікінгів Острів на Росі» (2022–2028 рр.), що його підтримує Німецький дослідницький фонд.

Особливе місце займають жіночі поховання які є досить багаті, із комплексу відомо надзвичайну велику кількість черепашковидних фібул, підковоподібних фібул, трапляються елементи поясного набори, бронзові пряжки, скроні прикраси, бронзові браслети, кільця, а також прикрас каурі. На 2023 р. відомо про шість витних шийних гривень типу «Totenkrone», які були не лише показником статусу, але й носили сакральне значення.

Вважається що частина прикрас була привезена свмими жінками під час міграції, існує версія про налагодження місцевого виробництва прикрас, хоча на сьогодні не відомі промислові комплекси по виробництву прикрас, як що дана версія підтвердиться то виявиться, що разом із воїнами були переселенні також і різноманітні майстри. Є інша версія, що прикраси жінки продовжували закупляти прикраси на батьківщині. Поки, що історики в цьому питанні дотримуються двох версій.

Антропологічні дослідження показали, що вік померлих складав не більше 35 років, слід зазначати що на сьогоднішній день не знайдено жодного поховання із слідами насильницької смерті, або слідів загноєних ран отриманих в бою. Тобто воїни які були похованні не брали участь у військових походах, або принаймні поки що таких не знайдено.

У похованих знайшли досить багато захворювань зубів, карієсу і зубного каменю, а також скоріше за все вони страждали на запалення ясен, і ротової порожнини. Також мали велику кількість інфекційних захворювань – риніти, синусити, отити особливо слід відзначити туберкульоз. Це все свідчить про те, що дана популяція попала в нові умови життя, зокрема і в нові кліматичні умови до яких балтські мігранти так і не змогли адаптуватися.

На сам кінець слід сказати, що велика кількість побутових травм і такий низький рівень адаптації характерні для популяцій мігрантів. Найімовірніше спільнота балтів за 80-100 років повністю зникає, частково шляхом вимирання, а частково внаслідок асиміляції серед місцевого населення. Також слід зауважити, що переселена молода популяція в самому

розквіті сил, ще не має родинних зв'язків, із часом з'являється тенденція до того, що чоловік-зайда поєднувався в шлюбі з місцевою жінкою, що свідчить про те, що в першу чергу переселяли воїнів і, що на час міграції не всі із них вже сформували власні сім'ї. Це і ще раз підтверджує факт того, що це були переселені воїни для конкретної цілі – охорони нового кордону.

Під 1041 р. повідомляється про похід на Мазовію: «...*Лішов Ярослав на Мазовшан у човнах і переміг...*».¹²⁸ Жодної інформації літопис більше не подає. Передісторією походу була смерть польського короля Мешка II і прихід до влади Казимира I. У 1038 р. проти нього спалахнули масові повстання, внаслідок чого, від польського королівства відкололась Мазовія, а правити нею став самопроголошений князь Моіслав. Окрім цього на територію Польщі вторгся чеський король Бржетислав I. Боячись посилення чеської держави і поширення язичництва біля кордонів держави, імператор Священної Римської імперії надає Казимиру I військову допомогу у вигляді 500 лицарів.

Покрім того, польський король власними силами намагається вирішити проблему, яка виникла в державі. З цією метою він шукає підтримки у Ярослава Мудрого, наслідком чого стало відразу два династичні союзи: перший 1038-1039 р. Казимир I одружився на сестрі, але вірогідніше, на племіниці Ярослава – Добронезі, другий – син Ізяслав одружився на сестрі Каземира – Гертруді. В. Татищев повідомляє про умови договору між Ярославом і Казимиром: «...*У ці ж часи дав Ярослав меншу сестру свою за Казимира польського, сина Болеслава, Казимир же віддаде за вено людей росичів 800, які полонені були Болеславом, перемігши Ярослава, а Ярослав обіцяв йому допомагати на чехів, мазовшан і прус...*».¹²⁹ Тобто окрім шлюбних союзів, була домовленість, що Казимир поверне полонених, які потрапили в полон і ще в наслідок походу 1018 р., можливо серед них були і представники військової знаті.

¹²⁸ Літопис Руський... С.92

¹²⁹ Татищев В.Н. История Российская... С.173

Той самий В. Татищев повідомляє про хід та результат походу: «...Ходив Ярослав на мазовшани в човнах по Богу, багато воїнів, і гради спустошення, і, безліч полону взявши, повернувся...».¹³⁰ Окрім російського історика, відомості про похід на Мазовшан та його наслідки оповідає польський хроніст Ян Длугош: «...Князь Русі Ярослав, знаючи, що Польща загрузла у внутрішній і зовнішній війні і дуже ослабла, зібравши сильне військо, по суші і на кораблях прийшов до Мазовецького краю, спустошив його вогнем, мечем і грабунком і, захопивши багату здобич, а полонивши велике число народу обох статей, повернувся на Русь...»¹³¹

Похід для Ярослава та його війська, як ми бачимо із таких повідомлень, закінчився успішно, вірогідно, що він, як і в минулі рази переселяє певну кількість населення у свої володіння. Етнічний склад війська Ярослава залишається не відомий, скоріше за все, як і в минулі рази найманцями виступили норманці. Ймовірно, у війську перебували представники різних земель давньоруської держави, а також фіно-угорські племена.

Відомо, що у 1042 р. Володимир Ярославович скоріше за все спільно із своїм батьком Ярославом Мудрим здійснив похід на південь Фінляндії проти прибалтійсько-фінського племені ям: «...Пішов Володимир, син Ярославів, на Ям і переміг їх. І погинули коні у Володимирових воїв, і коли іще дихали коні, здирали шкури з них,— такий був мор на коней...».¹³² Літописець зовсім нічого не повідомляє про деталі походу, лише зазначає, що на зворотному шляху на коней напав великий мор.

У 1043 р. відбувається останній похід на Візантійську імперію, який очолив син Ярослава новгородський князь Володимир. Ось як літописець описує ці події: «...Послав Ярослав Володимира, сина свого, на Греків і дав йому воїв многих, а воєводство поручив Вишати, отцю Яневому. І рушив Володимир на Цесароград у човнах, і прийшли вони на Дунай, а од Дунаю пішли до Цесарограда. І знялась буря велика, і розбила кораблі русі. І княжий

¹³⁰ Татищев В.Н. История Российская... С.174

¹³¹ Древняя Русь в свете... Том V. С.175

¹³² Літопис Руський... С.93

корабель розбив вітер, і взяли князя [Володимира] в корабель Івана Творимирича, воєводи Ярославового. Інші вої Володимирові викинуті були на берег, числом шість тисяч. І коли хотіли вони вернутися в Русь, то не пішов з ними ніхто із дружини княжої. І сказав Вишата: «Я піду з ними». І висів він із корабля до них, сказавши: «Якщо живий буду – то з ними, а якщо погибну – то з дружиною». І пішли вони, маючи намір [добратися] в Русь.

І була вість грекам, що побило море [кораблі] русі, і послав цесар, на ім'я [Костянтин] Мономах, услід за руссю чотирнадцять суден. Тоді Володимир з дружиною, побачивши, що вони йдуть за ними, [і] пішовши | назад, побив судна грецькі. І вернулися вони в Русь, повсідавши в кораблі свої.

Вишату ж [греки] схопили з викинутими на берег [русамі]. І привели вони їх до Цесарограда, і осліпили багатьох русів. А по трьох літах, коли настав мир, одпущений був Вишата в Русь до Ярослава...»¹³³

Цей похід закінчився достатньо трагічно для руського війська, яке попало в морській шторм, а потім флотилія русичів була спаленна «грецьким вогнем». Про ці події писав вже згаданий візантійський історик Михайл Псел, він не називає причин походу, вказуючи на те, що ніби він стався через ненависть до «ромейського народу»: «...влада ж дісталася Костянтину, і варвари, хоч і не могли ні в чому дорікнути нового царя, пішли на нього війною без жодного приводу, щоб тільки приготування їх не виявилось марним. Такою була безпричинна причина їхнього походу на самодержця...»¹³⁴

Вчені вважають, що конфлікт назрів вже давно, сам Псел пише про те що русичі готувались до походу ще за правління імператора Михайла IV і відповідно скористались складним часом для Візантії коли помер старий імператор, а новий не встиг укріпитися на троні.

Одною із причин називають бажання вийти с під релігійного впливу Візантії. В ті часи, хоч і формально, вважалось, що кожен хто отримав

¹³³ Літопис Руський... С.92

¹³⁴ Древняя Русь в свете... Том II. С.135

християнство із їх рук являється їхнім підданим. Називають різну кількість учасників цього походу, візантійський історик Іоан Скіліца називає цифру сто тисяч¹³⁵, Михаїл Атталіат – двадцять тисяч русів і близько 400 човнів.¹³⁶ Найбільш реалістичною є цифра в десять тисяч на 300-350 човнах. Цифри є більш реалістичними, дивлячись на те, що руське військо втратило біля шести тисяч убитими і полоненими. Тобто трішки більше половини учасників походу.

Слід зауважити, що в даному поході брали участь норманські найманці ймовірним командиром яких був вже згаданий раніше Ейльвіль Рагнвальд. Важливим моментом є те, що остання згадка в літописі про варягів-найманців (норманів) датується 1036 р. Найвірогідніше, це був не останній великий похід норманів, все таким ним став похід на Візантію в 1043 р. На підтвердження цієї версії, свідчить той факт, що організатором походу був вже згаданий Володимир Ярославович, новгородський князь, який вже за традицією міг вербувати норманів. До того ж, вже так склалось традиційно, що новгородський князь приводив норманів на Русь, що зумовлено перш за все географічним розташуванням і тісними політичними зв'язками Новгороду зі Скандинавією. До того ж в згаданий час нормани безперервно перебували на території Давньоруської держави. Зокрема вже згаданий Ейвіль Рагнвальд скоріше за все у 1045 р. після смерті свого батька стає посадником в Ладозі. Існує версія, що після невдалого походу на Константинополь 1043 р. Володимир Ярославович організовує похід на територію Криму до Херсонеса і, що нібито у 1044 р. захоплює місто, що посприяло пришвидшенню укладання миру між Русю і Візантією. Складається ситуація як і у 988 р. коли Володимир взяв в облогу Херсонес, а потім і захопив його, що пришвидшило виконання умов висунутих

¹³⁵ Древняя Русь в свете... Том II. С.147

¹³⁶ Michaelis Attaliothae Historia. Opus a Wladimiro Bruneto de Presle, Instituti Gallici socio, inventum, descriptum, correctum recognovit Immanuel Bekker. Bonn 1853 (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae), p.113

Володимиром.¹³⁷

Версію про те, що князь Володимир Ярославович у 1044 р. зміг організувати похід і захопити Херсонес, висунула В. Брюсова. На даний час її версія залишається дискусійною, а більшість істориків не підтримують її, зокрема частину тверджень В. Брюсової можна спростувати за допомогою письмових джерел, наприклад вже згаданою «Хронікою» Тітмара Мерзебурзького.¹³⁸

У 1046 р. було укладено мир між Візантією і Русю, що співпадає з літописною хронологією, згідно до якої, через три роки був відпущений воєвода Вишата до Ярослава на Русь. Для закріплення миру, син Ярослава Всеволод одружується на дочці Константина IX Мономаха або на близький родичці візантійського імператора.¹³⁹ Більшість вчених схильні, вважати все таки дружину Всеволода дочкою імператора. Слід зауважити, що ім'я доньки на якій одружився Всеволод залишається невідомим літописець її називає просто «грекиня».¹⁴⁰

За літописною хронологією, у 1047 р. відбувається другий похід на Мазовію: «...Ярослав ходив на мазовшан, і переміг їх, і убив князя їхнього Моїслава, і підкорив їх Казимирові...».¹⁴¹ Він проходить на прохання польського короля Казимира I, аби Ярослав допоміг відновити контроль над Мазовією. Вирогідно в ході бойових дій гине самопроголошений князь Мазовії Моїслав. Деталі походу та його перебіг не відомі, окрім того, що він завершився успішно. Про склад та численність війська також не має жодної інформації. Ймовірно, що в цей час залишалась певна кількість норманських найманців у війську Ярослава.

Військовий похід 1047 р. став останнім за часів Ярослава Мудрого. За

¹³⁷ Гиппиус А.А. Скандинавский след в истории новгородского боярства (в развитие гипотезы А.А. Молчанова о происхождении посадничьего рода Гюрятиничей-Роговичей) *The Slavization of the Russian North. Mechanisms and Chronology* (Slavica Helsingiensia. 27). Helsinki, 2006. С. 97-98

¹³⁸ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических отношений IX—XII веков Москва. Языки русской культуры, 2001. 357 с.

¹³⁹ Sigfús .B. *The Varangians of Byzantium*. Cambridge University Press. 1978 p. 53

¹⁴⁰ Літопис Руський... С.95

¹⁴¹ Там само. С.95

різними літописними зводами Ярослав більше не здійснював походи. У 1050 р. помирає дружина Ярослава Мудрого – Інгігерда. В наступному році, за літописною хронологією, без дозволу Візантії, Ярослав поставив Митрополитом Іларіона. Цю подію називають одним із наслідків походу 1043 р. Далі у 1052 р. помирає новгородський князь Володимир Ярославович. В наступному році у Всеволода народжується син від Візантійської принцеси Володимир.¹⁴²

У 1054 р. помирає князь київський Ярослав Володимирович: *«...Всеволод тоді з батьком був, бо любив його батько більше всіх братів і тримав у себе. Надійшов кінець життя Ярославу, і віддав він душу свою місяця лютого в двадцятий день, у суботу, першого тижня посту, у день святого Федора. Всеволод же прибрав тіло батька свого, возложив на сани і повіз до Києва. Попи за звичаєм піснеспіви співали, і плакали по ньому люди. І принесли і поклали його в мармурову раку у церкві святої Софії, і плакали за ним Всеволод і люди всі. Прожив же Ярослав всіх літ сімдесят і шість...»*¹⁴³

Із смертю Ярослава Мудрого поступово закінчується доба варягів на території Давньоруської держави. Якщо у Європі завершенням доби вікінгів називають смерть Гарольда III Суворого у 1066 р. то закінченням доби вікінгів на Русі можна вважати саме смерть Ярослава Мудрого.

Висновок до розділу 3. Основним іноземним військовим елементом за часів Ярослава Володимировича можна назвати саме норманів, які оточували його протягом всього його життя, він і його діти були зв'язані кровними зв'язками із найшляхетнішими родами ярлів Швеції і Норвегії. В час коли він боровся за владу із власними братами вікінги стали кістяком його армії. Завдяки якій і зміг захопити владу у кровопролитній боротьбі. Так вже склалось, що кожен новгородський князь мав тісні зв'язки із країнами Скандинавії, що було зумовлено географічним розташуванням і тісними політичними контактами. Ярослав, як і Володимир максимально

¹⁴² Літопис Руський. С. 95-96

¹⁴³ Там само. С.98

використовував військово-політичний потенціал норманів, що можливо і стало запорукою їхнього успіху.

ВИСНОВКИ

В результаті проведеного дослідження ми прийшли до наступних висновків.

Норманські впливи були значними, але не являлися ключовими чинниками, як у військовій справі так під час становлення Давньоруської держави. Відбувається симбіоз на основі якого розпочинається формування самобутньої дружинної культури хоч і з наявними запозиченнями, як то в тактиці, зброї, чи якихось регіональних традиціях.

На цьому етапі роль кочівників, відіграє другорядне значення, поодинокі орди печенігів із тих чи інших причин долучаються до князівського війська Володимира Великого і Ярослава Мудрого, але їхня роль зводилася до допоміжної кавалерії. Роль кочівників зросте тільки після смерті Ярослава Мудрого у 1054 р. і одною із причин цього стало закінчення доби вікінгів на території Давньоруської держави, а після смерті Гарольда Суворого доба вікінгів завершилася і для всієї Європи.

Різні військові формування брали участь в подіях міжусобної боротьби як після смерті Святослава Ігоровича, так і після смерті Володимира Святославовича. Як і кочівники печеніги у війську Ярополка і Святополка так і нормани у Володимира і Ярослава були найманцями.

Що до дружини польського короля Болеслава, яка брала участь у подіях 1015 – 1019 р. то тут слід відзначити, що вони представляли із себе союзне військо Святополка і керувалось в першу чергу власними інтересами. Болеслав бажав повернути втрачені землі, а саме Червенські гради, які були захоплені ще за часів Володимира Великого. Слід зауважити, що військо Болеслава не було сформоване з найманців, а як вже зазначалось представляли союзне військо.

Нормани в цей час складали кістяк війська Ярослава Мудрого і фактично були найманою дружиною, якщо взяти до уваги Лиственську битву то в ній військо Ярослава найімовірніше складалась виключно із найманої дружини норманів. Неодноразово в роботі зазначалось, що через географічну

близькість Скандинавії і її тісні відносини з Новгородом, і у Володимира, і у Ярослава, які в свій час княжили в цьому місті, склалися близькі стосунки із норманами, що значною мірою вплинуло, як на зовнішню, так і внутрішню політику князів в майбутньому.

В час правління Ярослава Мудрого зв'язки із нормани стають досить тісними, зокрема він був одружений із шведською принцесою Інгігердою, а в його час кількість норманів на території Давньоруської держави стає однією із найбільших. При дворі Ярослава в різні часи перебували три короля Норвегії – Олаф II Святий і його син Магнус I Добрий і Гарольд Суворий, який до того був на військовій службі у великого князя, і брав участь у польській компанії.

На кінець правління Ярослава Мудрого кількість норманів скорочується, особливо після невдалого походу на Візантію 1043 р., а рік смерті Ярослава Мудрого стає кінцем епоха вікінгів на території Русі.

Слід відмітити, що впливи інших народів в часи Володимира Великого не значні, хоч археологічно фіксуються поодинокі поховання представників фіно-угорських племен. Але частка воїнів становила не більше 1%.

Дещо в пізніший час, за правління Ярослава Мудрого, впливи на матеріальну культуру Давньої Русі прослідковуються в прикордонні, особливо в тих регіонах куди були переселені балтські та польські мігранти. В першу чергу причина за якою «не Руські» народи доєднуються до дружини Володимира Великого та Ярослава Мудрого є найманство в основній масі із вихідців півночі Швеції, Норвегії, Данії та Ісландії. Іншою причиною є політика переселення народів Ярославом Мудрим в прикордонні регіони Давньоруської держави. Найвирогіднішою версією є та, що він переселяє із підкорених народів воїнів та військову еліту із сім'ями в прикордоння.

Впливи кочівників в досліджуваний період не значні, відомості про їхнє перебування у війську практично відсутні. Час кочівників на службі у Руських князів наступить вже у наступний період, який розпочався у другій половині XI ст.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Георгий Акрополит. История / Пер., вступ. ст., коммент. П. И. Жаворонкова; отв. ред. Г. Литаврин. Санкт-Петербург: Алетейя, 2013. 416 с.
2. Древнерусские города в древнескандинавской письменности / Сост. Т. Н. Джаксон, Г. В. Глазырина; ответ. ред. А. П. Новосельцев. Москва: Наука, 1987. 207 с.
3. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. Том II: Византийские источники Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова; Сост., пер. и коммент. А. В. Назаренко Москва. Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. 512 с.
4. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. Том III: Арабские источники Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова; Сост., пер. и коммент. А. В. Назаренко Москва. Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. 512 с.
5. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. Том IV: Западноевропейские источники Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова; Сост., пер. и коммент. А. В. Назаренко Москва. Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. 512 с.
6. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия. Том V: Древнескандинавские источники. Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова; Сост., пер. и коммент. А. В. Назаренко Москва Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. 512 с.
7. Исландские саги. Ирландский эпос / Сост., вступ. ст. и примеч. М. И. Стеблин-Каменского. Москва: Художественная литература, 1973. 864 с.
8. Літопис Руський Пер. з давньорус. Л.Є. Махновця; відп.ред. О.Є. Мишанич. Київ. Дніпро,1989. 591 с.
9. Михаил Пселл. Хронография. Краткая история / Пер., ст.,

примеч. Я. Н. Любарский (Хронография); Пер. Д. А. Черноглазова, Д. Р. Абдрахмановой (Краткая история). Санкт-Петербург: Алетейя, 2003. 397 с.

10. Повесть временных лет / Подготовка текста, пер., ст. и коммент. Д. С. Лихачёва. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Изд. 2-е, исправ. и доп. Санкт-Петербург: Наука, 1996. 670 с.

11. Полное собрание Руських летописей Т.3. IV. Новгородские летописи. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца, 1841. 308 с.

12. Полное собрание Руських летописей Т.9. VIII. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Под ред. А. Ф. Бычкова. СПб: Типография Эдуарда Праца, 1862. 256 с.

13. Снорри Стурлусон. Круг Земной / Изд. подгот.: А. Я. Гуревич, Ю. К. Кузьменко, О. А. Смирницкая, М. И. Стеблин-Каменский. Москва: Наука, 1980. 691 с.

14. Титмар Мерзебургский. Хроника 2-е изд., исправл. Перевод с лат. И. В. Дьяконова Москва: Русская панорама 2009. 256 с.

15. Michaelis Attaliothae Historia. Opus a Wladimiro Bruneto de Presle, Instituti Gallici socio, inventum, descriptum, correctum recognovit Immanuel Bekker. Bonn 1853 (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae), p.243

Література

16. Авдусин Д. А. О Гнездово и Смоленск. *Вестник МГУ, Серия 8. История.* № 4. 1979. С. 42–49.

17. Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX–XIII вв. Москва. Наука, 1980. 268 с.

18. Бартольд В. В. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. Москва Изд-во восточной лит-ры, 1968. 438 с.

19. Васильевский В. Г. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков. *Труды.* Т. 1. СПб, 1908. С. 176–377.

20. Васюта О. О. Курган Чорна Могила в історичних дослідженнях минулого та сучасності. *Сіверянський літопис.* Вип. 6. 2016. С. 3–18.

21. Войтович Л.В. Вікінги в Центрально-Східній Європі: Загадки Ладogi і Пліснеська. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів, 2009. Вип. 12. С. 79–101.
22. Войтович Л.В. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. 782 с.
23. Войтович Л.В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Львів. 2000, 659 с.
24. Войтович Л.В. Рюрик: легенди і дійсність. Стан дискусії на початку XXI ст. Наукові зошити історичного факультету ЛНУ ім. Івана Франка : Зб.наук. праць. Львів, 2005. Вип.7. С.25–35.
25. Гиппиус А.А. Скандинавский след в истории новгородского боярства (в развитие гипотезы А.А. Молчанова о происхождении посадничьего рода Гюрятиничей-Роговичей) *The Slavization of the Russian North. Mechanisms and Chronology (Slavica Helsingiensia. 27)*. Helsinki, 2006. С. 93–108.
26. Головка О.Б. З історії міжкнязівської війни 1015-19 рр. на Русі Україна в Центрально-Східній Європі: Зб. наук. пр. Київ: Інститут історії України НАН України Вип. 1, 2000. С. 38-49.
27. Греков Б. Д. Киевская Русь. Москва, 1950. 500 с.
28. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1995. Т. 2. 535 с.
29. Данилевский И. И. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX-XII вв.): Курс лекций: Учебное пособие для студентов вузов. Москва. Аспект Пресс, 1998. 399 с.
30. Джаксон Т. Н. Древняя Русь глазами средневековых исландцев. *Old Rus through the Eyes of Mediaeval Icelanders. (Russian Studies in World History and Culture. Vol. 3)*. Lewiston; Queenston; Lampeter: Edwin Mellen Press, 2000. 390 с.
31. Джаксон Т. Н. Елизавета Ярославна, королева норвежская.

Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Паушто. Москва, 1999. С. 63-71.

32. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времен до 1000 г.). Тексты, перевод, комментарий. Москва: Наука, 1993. 304 с.

33. Джаксон Т. Н. Исландские королевские саги о Восточной Европе (первая треть XI в.). Тексты, перевод, комментарий. Москва: Ладомир, 1994. 256 с.

34. Джаксон Т. Н. Четыре норвежских конунга на Руси: Из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X – первой половины XI вв. Москва: Языки русской культуры. 2000, 192 с.

35. Ениосова Н. В. Украшения культуры смоленско-полоцких длинных курганов из раскопок в Гнёздове: Археология и история Пскова и Псковской земли: материалы науч. семинара, Псков, 2001. С. 207–219.

36. Івакін В. Г. Археологічні дослідження західно-балтського могильника Острів-1 у Пороссі до 100-літнього ювілею відомого археолога Бориса Тимощука : тези доповідей Міжнародної наукової конференції Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича [та ін.]. Чернівці : Технодрук, 2019. С. 54–55.

37. Карамзин Н.М. История государства Российского: в 12 т. Москва: Наука, 1989. Том I. 643 с.

38. Карлагов В.В. Народ богатырь военное издательство Москва Министерства СССР 1971 323 с.

39. Кирпичников А.Н. Вооружение воинов Киевской державы в свете русско-скандинавских контактов. Скандинавский сборник. 1977. Вып. 22. С. 159–174.

40. Кирпичников А.Н. К вопросу о первой столице Руси. *Український історичний журнал.* № 3. 2008. С. 4–30.

41. Кирпичников А.Н. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. *Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные*

проблемы. Ленинград, 1988. С. 47-49.

42. Коваленко В.П., Шекун А.В. Летописный Листвен (к вопросу о локализации). *Советская археология*. № 4. 1984. С. 62–74.

43. Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях её главнейших деятелей Москва. Эксмо, 2011. 1024 с.

44. Котляр М.Ф. Княжа служба в Київській Русі. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. 251 с.

45. Котляр, М. Ф. Нариси воєнного мистецтва Давньої Русі. Київ: Наш час, 2010. 280 с.

46. Ключевский В.О. Сочинения в восьми томах. Т. 1. Москва, 1956. 284 с.

47. Крип'якевич І.П. Історія українського війська. Львів: Світ, 1992. 712 с.

48. Ламбин Н.П. О слепоте Якуна и его златотканой луде: Историко-филологическое разыскание. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. Санкт-Петербург, 1858. С.33–76.

49. Лебедев Г.С. Эпоха викингов в Северной Европе. Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1985. 285 с.

50. Лихачев Д.С. Новгород Великий: Очерк истории культуры Новгорода XI –XVII вв. Ленинград: Госполитиздат, 1945. 104 с.

51. Мавродина Р.М. Киевская Русь и кочевники (печенеги, торки, половцы): Историографический очерк Отв. ред. В. М. Панеях. Ленинград. отделение Института истории СССР АН СССР. Ленинград: Наука, 1983. 88 с.

52. Мельникова Е.А. Скандинавские амулеты с руническими надписями из Старой Ладogi и Городища. *Древнейшие государства Восточной Европы*. Москва, 1994. 495 с.

53. Мельникова Е.А. Варяги, варанги, вэринги: скандинавы на Руси и в Византии, Москва. *Византийский временник*. 1998. Т. 55. С. 159–164.

54. Мельникова Е.А., Петрухин В.Я. Скандинавы на Руси и в Византии в X-XI вв.: к истории названия «варяг». *Е. А. Мельникова. Древняя*

Русь и Скандинавия. Москва: Русский фонд содействия развитию образования и науки, 2011. С. 153–171.

55. Михеев С.М. Эймундова прядь» в составе «Книги с Плоского острова XVI конференции по изучению Скандинавских стран и Финляндии: Материалы конференции (г. Архангельск, Поморский государственный университет имени М. В. Ломоносова, 9–12 сентября 2008 года). Ч. I. Москва; Архангельск, 2008. С. 164–166.

56. Михеев С.М. Варяжские князья Якун, Африкан и Шимон: Литературные сюжеты, трансформация имен и исторический контекст Древняя Русь: Вопросы медиевистики. 2008. № 2 (32). С. 27–32.

57. Михеев С.М. Усобица 1015–1019 годов в древнерусских и скандинавских источниках Москва: Институт славяноведения РАН, 2009. 292 с.

58. Михеев С.М. Кто писал «Повесть временных лет»? Москва: Издательство «Индрик». 2011. 280 с.

59. Моця О.П, Скороход В.М. Протоміста Подесення в процесі державлення регіону. *Шестовицький археологічний комплекс.* Випуск I. Київ. ІА НАН України, 2020. 27 с.

60. Назаренко А.В. О династических связях сыновей Ярослава Мудрого. *Отечественная история.* № 4-5. Москва. 1994. С. 181–194.

61. Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических отношений IX–XII веков. Москва: Языки русской культуры, 2001. 784 с.

62. Погодин М.П. Сочинения. Москва: Синод. тип, 1872. Т.1. 459 с.

63. Полонська-Василенко Н.Д. Історія України Т.1 Київ, 1992. 590 с.

64. Разин Е.А. История военного искусства VI–XVI вв.». Санкт-Петербург: ООО Издательство Полигон, 1999. 656 с.

65. Рыздзевская Е.А. Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв. Отв. ред. И. П. Шаскольский. Москва: Наука, 1978. 240 с.

66. Рябинин Е.А. Скандинавский производственный комплекс VIII

века из Старой Ладogi. *Скандинавский сборник*. 1980. № 25. С. 161–178.

67. Санкина С.Л. Скандинавская проблема в свете антропологических данных: группы Русского Севера и Северо-Запада эпохи средневековья (XI–XIII века). *Археология, этнография и антропология Евразии*. 2008. № 1 (33). С. 256–274.

68. Свердлов М.Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI–первой трети XIII в. Санкт-Петербург: Академический проект, 2003. 736 с.

69. Субтельний О.М. Україна. Історія. Київ: Наукова думка, 1992. 590 с.

70. Соловьев С.М. Чтения и рассказы по истории России. Москва: Правда, 1989. 765 с.

71. Татищев В. Н. История Российская. Москва: Наука, 1963. Т.2. Ч.2. 352 с.

72. Толочко П.П. Володимир Святий. Ярослав Мудрий. Київ: АртЕк, 1996. 216 с.

73. Толочко П.П. Древняя Русь. Київ: Наукова думка, 1987. 244 с.

74. Толочко П.П. Ярослав Мудрий. Київ: Альтернативи, 2011. 225 с.

75. Филипчук А. М. Харальд Сигурдссон и русско-византийская война 1043 г. *Slověne*. № 1. 2014. С. 193–205.

76. Kendrick. T.A. History of the Vikings, Courier Dover Publications, 2004, p. 464

77. Margaryan A. Population genomics of the Viking world Nature 2020 p. 182–188

78. Melnikova E. A. The Cultural Assimilation of the Varangians in Eastern Europe from the Point of View of Language and Literacy in Runica Germ. Mediavalia (heiz./n.) Rga-e 37, 2003 pp. 454–465.

79. Noonan, T. The Nature of Medieval Russian-Estonian Relations, 850—1015 Baltic History. Columbus; Ohio, 1972. p.615

80. Oakeshott E. The Sword in the Age of Chivalry. Boydell Press, 1964.

p. 204

81. Sigfús .B. The Varangians of Byzantium. Cambridge University Press. 1978 p. 120